Горан Николић*, Пирот
Goran Nikolić, Pirot

ПИРОТСКА ГИМНАЗИЈА И ПИРОТСКЕ ПРИЛИКЕ 1941-1944.

GRAMMAR SCHOOL AND THE ATMOSPHERE IN PIROT FROM 1941-1944.

Сажетак: Током Другог светског рата Пирот је био анектиран од стране царистичке Бугарске, а у граду је радила бугарска гимназија. У досадашњим написима о тој школи у које је аутор имао увида, није коришћен њен архивски фонд који се налази у Централном државном архиву у Софији. Аутор је истраживао тај фонд и неке резултате представља у овом раду. С обзиром да је и у ратном времену за многе гимназијалце студирање било пожељан наставак школовања, аутор је истраживао и архив Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“, да би стекао увид у уписивање Пироћанаца на тај универзитет. Подаци из прегледаних докумената су за аутора били основа да се бави мотивима за прилично масовно похађање бугарске гимназије у периоду 1941-1944. Такође се истражују могући разлози тако дуготрајног одсуства продубљенијег истраживања пиротског гимназијског школовања током Другог светског рата.

Abstract: During the Second World War, Pirot was annexed by the tsarist Bulgaria and Bulgarian Grammar was working at the time in Pirot. In the so far studies about the school which the author of this text had insight into, archive materials which are located in the Central state archive in Sofia were not used. The author has searched that source and presents some of the findings in this study. As for many Grammar School students studying was desirable continuation of education during the war times, the author researched the archive of Sofia University “St. Kliment of Ohrid” in order to get insight

* goranmnikolic@gmail.com

into the number of Pirot students attending the University. The data from the reviewed documents were the basis for the author to deal with motives for a quite massive attendance of Bulgarian Grammar School in the period 1941-1944. Possible reasons for lasting absence of more comprehensive research of Grammar School education in Pirot during the Second World War are being investigated.

Кључне речи: *пиротска бугарска гимназија, друштвени статус, вертикална друштвена покретљивост, национализам*

Keywords: *Bulgarian Grammar School in Pirot, social status, vertical social mobility, nationalism*

УВОД

Током Другог светског рата Пирот је био анектиран од стране Бугарске. Тада је у граду радила и бугарска гимназија, по програму бугарских просветних власти, а наставу су на бугарском језику изводили наставници који су дошли из Бугарске. У досадашњим написима гимназијско школовање у Пироту у периоду 1941-1944. описано је доста шкрто. У амбициозној монографији о пиротској гимназији, овом периоду посвећено је скромних пет страна (Николић, И., Раденковић и Живковић, 1979, стр. 214-219). Лако се уочава да је тај текст писан без коришћења архивске грађе и да у њему има једностраних и произвољних тврдњи. Слично је и са другим написима који ће бити коментарисани у овом раду, а дотичу се поменутог ратног периода пиротског гимназијског школовања. Због тога је аутор одлучио да проучи архивску грађу о пиротској бугарској гимназији која се налази у софијском Централном државном архиву (Централен државен архив – ЦДА). С обзиром да је и тада за многе гимназијалце студирање било пожељан наставак школовања, аутор је истраживао и архив Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“, да би стекао увид у уписивање Пироћанаца на тај универзитет током ратних година. За поређење бугарске гимназије са предратном и послератном пиротском гимназијом послужиле су брошуре – тзв. *извештаји* које је управа школе штампала на крају сваке школске године и у којима су дати сажети подаци о постигнутом успеху, као и други подаци из живота школе. Ови извештаји се чувају у Историјском архиву Пирот – ИАП. За увид у животну атмосферу Пирота током ратних година корисно могу

да послуже и поједини написи у листу *Бугарски запад* (Български запад) који је излазио од пролећа 1942. до лета 1944. Лист се на сајту софијске националне библиотеке може читати и преузети у дигиталној форми. Подаци из прегледаних докумената били су основа за бављење мотивима прилично масовног похађања бугарске гимназије, па и студирања на Софијском универзитету. Било је занимљиво и проучавање мотива за забашуривање ове теме у каснијем послератном периоду.

У ЦДА постоји посебан архивски фонд посвећен пиротској бугарској гимназији под ознаком 1564К и називом *Пиротска смесена гимназия* (Пиротска мешовита гимназија). Има нешто докумената на којима стоји и дужи назив – *Пиротска смесена гимназия „Отец Паисий“*, али преовлађује скраћена варијанта. С обзиром да се придев *мешовита* често користио и у српским називима за гимназије и пре и после рата, да би се избегла забуна, за гимназију у Пироту, у периоду 1941-1944, користимо израз *пиротска бугарска гимназија*. У фонду се чува разноврстан архивски материјал подељен у 74 тзв. архивске јединице. Главна одељењска књига (на бугарском – *главна класна книга*), сачувана је за сва одељења школске 1941/42. и 1943/44, док за школску 1942/43. неке недостају. Сачувани су записници са матурских испита и мноштво матурских сведочанстава, затим документи о поправним испитима, полагањима ванредних (приватних) ученика, изванредан број уписних образаца, решења о постављању наставног особља и записници о контроли њиховог рада, разни финансијски документи, спискови наплате школарине, инвентарна књига целе гимназије и појединих кабинета, разне молбе ученика, као и дописи између управе гимназије и других установа, пре свега надлежног министарства. Нешто докумената о пиротској бугарској гимназији има и у другим архивским фондовима, пре свега у фондовима Министарства просвете – 177К и 142.

Најзначајнији извори података су главне одељењске књиге. За сваког ученика понаособ одвојене су две целе стране на којима су дати основни лични подаци о том ученику, оцене за наставне предмете и владање и слично. Поред тога, у свакој одељењској књизи разредне старешине су уписивале различите статистичке податке о свом одељењу – старосна, полна, социјална, национална и верска структура, збирни подаци о местима живљења ученика, занимању родитеља или старатеља, плаћању школских такси, изостанцима,

времену и разлозима евентуалног напуштања школе, видовима евентуалних престапа и казни, те збирни подаци о оценама за сваки појединачни наставни предмет, као и владање.

Прва три разреда гимназије, која одговарају садашњем петом, шестом и седмом разреду основне школе, звали су се прогимназија. У Бугарској је, двадесетих година, прогимназија проглашена обавезном као и основно четворогодишње школовање, па су истурена прогимназијска одељења отворана и у неким селима. Међутим, сачувано је врло мало архивског материјала везано за бугарске прогимназије у пиротском крају, само нешто сведочанстава. Ипак, с обзиром да је прогимназија, на изврстан начин, била део и гимназијског образовања, могло би да се каже да ће и за њу важити основни закључци који ће се извести за бугарску гимназију као целину.

БРОЈ И СТРУКТУРА УЧЕНИКА

Према подацима из главних књига, школске 1941/42. у гимназију се од четвртог до осмог разреда уписало 302 ученика. (Разредне старешине два одељења су направиле неке ситне грешке у упису статистичких података, један ученик је и два пута уписан. У зависности од тога шта се и како сабира, број уписаних ученика може да варира од 302 до 306, што суштински ништа не мења.) За школску 1942/43. нису сачуване све одељењске књиге, па не може да се утврди ни број уписаних ученика, али је скоро сигурно да је он повећан, што се види из нумерације одељења. На пример, појављује се одељење Vв, а у претходној школској години су била само одељења Va и Vб, појављују се и VIIб и VIIIб, док је у претходној години у тим разредима било само по једно одељење, итд. У школској 1943/44. укупан број уписаних био је 552, што је значајно увећање у односу на почетну годину бугарске гимназије. Што се тиче деце бугарских државних чиновника који су у пиротски крај дошли из разних места Бугарске, њихов број је у 1941/42. био 53, а 1943/44. године – 77, из чега произилази да се проценат деце тих чиновника у односу на укупан број уписаних ученика смањивао од 17,5% на 13,9%. Податак да ли је неки ученик домородац или је дошао са родитељима – чиновницима из Бугарске утврђује се на основу уписаног места рођења сваког ученика (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 53-74). Југословенска Пиротска гимназија је у школској

1939/40. години¹ од четвртог до осмог разреда уписала 480 ученика, дакле мање него бугарска гимназија у њеној последњој години² (ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 1, Извештај за школску 1939/40. годину Државне мешовите реалне гимназије у Пироту, стр. 70). У том поређењу број дошљака из Бугарске не утиче много, јер је и у предратној гимназији било дошљака са стране, само из супротног смера. На службу у велики гарнизон краљевске војске у Пироту долазили су официри из свих крајева Југославије, а они су, скоро без изузетка, своју стасалу децу слали баш у гимназију. Исто су чинили и други државни службеници који су у складу са тадашњом уобичајеном праксом често мењали место службовања, па су извесно време са породицама живели и у Пироту – виши полицијски службеници, жандарми, тужиоци, судије, професори, учитељи, лекари, ветеринари, инжењери, геометри, више особље у пошти и телеграфу, железници, итд. Скоро сви такви ђачки родитељи који су се за време Априлског рата 1941. затекли у пиротском крају напустили су га и отишли у Недићеву Србију, а исто је учинио и изванредан број државних чиновника из редова домородачког становништва (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 13). Иако је тиме смањена социјална база из које су традиционално уписивани гимназијски ђаци, број ученика у пиротској бугарској гимназији, као што смо видели, није се смањио, осим у првој школској години.

Приликом поређења броја ученика пиротске бугарске и предратне југословенске гимназије треба имати у виду да је пре рата један део ђака из белопаланачког краја гравитирао ка пиротској гимнази-

¹ Користимо податке из школске 1939/40, а не из 1940/41, јер ова друга у пиротској гимназији није завршена због Априлског рата и доласка нових, бугарских власти, па због тога, између осталог, није ни штампан гимназијски извештај за ту школску годину. Међутим, подаци за ове две године не могу да буду битно различити, јер су то углавном исти ђаци, само не у истим разредима.

² У начелу, поређење броја ђака бугарске гимназије може се вршити и са бројем ђака у гимназији после рата, али ту постоји једна методолошка тешкоћа. Наиме, комунисти су по успостављању своје власти, поред осталог, укинули плаћање школарине за похађање гимназије и тиме подстакли један део деце, односно родитеља, који се иначе не би определили за упис у гимназију, да то ипак учине. Поменути методолошки проблем не постоји за поређење са предратном гимназијом пошто су наплаћивање школарине вршиле и предратна југословенска краљевска власт и власт царистичке Бугарске.

ји и тиме повећавао број ученика, што за време рата није био случај, јер је Бела Паланка остала у Недићевој Србији и у њој је тада, школске 1941/42, први пут отворена гимназија (Крстић, 2000). Пре рата гимназија није постојала ни у Цариброду, па су и из тог краја ђаци долазили у Пирот. Бугарске власти су већ 1941. отвориле гимназију и у Цариброду, па би могло да се очекује да прилив ђака из тог краја у пиротску гимназију скоро престане, али то се није догодило. Није нереално претпоставити да су неки ђаци из царибродског краја који су пре рата ишли у пиротску гимназију наставили да то чине и за време рата, без обзира што је у Цариброду тада отворена гимназија. Поред тога, треба имати у виду још нешто – становници царибродског краја су припајање Бугарској доживели као акт свог националног ослобођења, у њих су бугарске власти сигурно имале више поверења него у људе из пиротског краја, па може да се претпостави да су неким Цариброђанима поверавани одређени послови у државној служби у самом Пироту и околини, па макар и оне ниже дужности. Сигурно је већина и тих државних службеника из царибродског краја довела у Пирот своје породице, а то значи и потенцијалне ђаке пиротске гимназије, у складу са узрастом. У школској 1941/42, ученика из царибродског краја било је 22, а 1943/44. године – 35. Овакви ђаци нису урачунати у број деце бугарских чиновника који је наведен мало горе, али и када се те две бројке саберу, укупна бројка деце из унутрашњости Бугарске, плус она из царибродског краја, четири пута је мања у односу на децу домородаца из пиротског краја. Из школских извештаја предратне пиротске гимназије не може да се види колико је тада било ђака из царибродског краја, па не може ни да се утврди колико се број такве деце у пиротској гимназији смањио после отварања гимназије у Цариброду 1941, али у сваком случају варирање броја ученика из царибродског краја не утиче пресудно на општу бројчану слику ученика пиротске гимназије. С друге стране, пре рата је у Пироту постојала још једна средња школа – учитељска, коју бугарске власти за време рата нису активирале, па се један део младих из пиротског краја који је планирао да упише ту школу, или су још пре рата били њени ђаци, уписивао током ратних година у бугарску гимназију. Међутим, број *учитељаца* пре рата никада није био велики, углавном по четири одељења у целој школи, па преусмеравање тог ђачког потенцијала у бугарску гимназију није пресудно

утицало на њен коначан, прилично велики број ђака (Споменица Учитељске школе у Пироту, 1961, стр. 45).

Треба још додати да је после капитулације Југославије у Априлском рату и успостављања бугарске власти у Пироту извештан број ученика одлучио да доврши школску 1940/41. годину на територији Недићеве Србије, по предратном школском програму и на српском језику. Гимназијалци су се претежно уписивали у нишке гимназије, а ђаци Учитељске – у исту такву школу у Алексинцу. Међутим, већ у лето 1941. скоро сви су се вратили у Пирот, а добар део наставио је школовање у пиротској бугарској гимназији. То се лако утврђује упоређивањем података из главних одељењских књига и матурских сведочанстава пиротске бугарске гимназије са подацима из Извештаја Пиротске гимназије за 1939/40, Извештаја Учитељске школе у Алексинцу за 1940/41, као и писаног прилога Синиша Милкића који је и сам био у групи оних који су ишли у Алексинац. Чак и они који су у Нишу или Алексинцу били у завршним разредима гимназије, односно учитељске школе, почели су већ од августа 1941. да се јављају у пиротску бугарску гимназију да полажу макар само матурски испит по бугарским правилима и на бугарском језику (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 6, 9, 11, 15, 46, 53-74; ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 1, Извештај за школску 1939/40. годину Државне мешовите реалне гимназије у Пироту и Извештај за школску 1940/41 годину Државне учитељске школе у Алексинцу; ф. Пирот и околина у НОБ, к. 9, Прилог за историју НОР-а у Пироту Синише Милкића). На почетку школске 1941/42. године, у новоотворену гимназију у Белој Паланци на српском језику уписало се доста предратних ученика пиротске гимназије, али пре свега оних родом из белопаланачког краја, док је оних који су баш из пиротског краја (нишавски срез) било свега двадесет три, десетоструко мање него у пиротској бугарској гимназији (Крстић, 2000, стр. 196). Окрени-обрни, испало је да је отприлике исти број Пироћанаца домородаца био намеран да похађа гимназију и пре рата као и за време рата, с тим да су у ратном периоду сви уписивали гимназију, јер учитељске школе није било. Ова чињеница се изгледа није допадала досадашњим писцима, јер је нису јасно ни саопштавали, а камоли да су пробали да је објективно истраже. О томе ће у овом раду још бити речи.

Из главних одељењских књига сазнаје се да је социјално порекло ученика пиротске бугарске гимназије било шаролико. Дато је доста података о сваком појединачном ученику да би они могли да се препознају, иако бугаризација имена које су извршиле власти може да буде отежавајућа околност. Наиме, та бугаризација некада се није завршавала само променом задња два слова презимена *ић* у *ов* или *ев*, већ је било и нешто већих промена код оних имена која нису постојала у том облику у бугарском именом систему. На пример, име Јован мењано је у Иван, Ђорђе у Георгије, Ћира у Кирил, аналогно томе презиме Јовановић или Јовић – у Иванов, Ђорђевић у Георгиев, Ћирић у Киров, итд. Још већа је промена била када је презиме (на бугарском – фамилно име) круто одређивано по имену деде, иако се у некој породици већ било усталило исто презиме за више узастопних генерација. Тако, на пример, презиме Драгољуба Раденковића није промењено једноставним скраћивањем на Раденков, већ је потпуно промењено у Антанасов, према имену Драгољубовог деде, што може и те како да збуни. Ипак, упоређивањем података из ратног времена са оним од пре или после рата, већина ђака може да се препозна. Код ученика осмог разреда препознавање је додатно олакшано, јер на матурским сведочанствима постоје и фотографије. Лако се запажа да су међу ђацима бугарске гимназије била и деца највиђенијих људи пиротске чаршије. Јован Цекић, сувласник првог правог индустријског капацитета у Пироту, фабрике *Тигар*, послао је у бугарску гимназију своју децу Милорада, Радомира и Марицу, истакнути трговац Милан Гаротић – синове Миодрага, Сретена, Властимира и Драгослава, кројачки мануфактуриста и трговац Новак Стаменовић – ћерку Јелену, а браћа Панта и Младен Јонић из јаке терзијске породице Чинче – своју децу Михаила, односно Љубицу. Трговац са Стамбол капије Михајло Мика Златковић је у пиротској бугарској гимназији имао сина Стевана и ћерке Даринку и Марију. Милена Мијалковић, после рата вишедеценијска професорка ликовне уметности у пиротској гимназији, ћерка трговца и сувласника хотела *Национал* Душана Мијалковића Мечкоње, пријавила се у пролеће 1944. да ванредно заврши осми разред. Душан Стевчић, истакнути члан предратне Демократске странке и краљев сенатор, у бугарској гимназији имао је сина Димитрија. Чедомир Милошевић, такође један од предратних пиротских грађанских политичара и посланички

кандидат владине листе на парламентарним изборима 1935, у гимназији је имао ћерку Браниславу, итд. Међутим, ђаци пиротске бугарске гимназије нису били само из редова грађанске елите, већ из свих друштвених слојева. У статистичким подацима постојала је и рубрика о занимању родитеља ученика. Из тих података се види да су у бугарску гимназију масовно ишла и деца сељака и ситних занатлија. Међу ђацима је и значајан број најистакнутијих представника послератне комунистичке номенклатуре – Јован Вацић Џони, Божидар Боне Манић, Бранимир Ћирић Лужнички, Љубомир Љубиша Златковић, Витомир Живковић, итд. Неки су успели да направе каријере и на републичком, односно југословенском нивоу. Богољуб Ђорђевић из Паклештице био је републички секретар за народну одбрану (у већем делу социјалистичког периода, уместо речи министарство користила се синтагма републички секретаријат, а уместо речи министар – републички секретар, што значи да је Ђорђевић, једноставније речено, био министар одбране). Божидар Боне Манић био је републички секретар за културу и директор Историјског архива Србије, Јован Вацић Џони – функционер Савезне управе царина, Станимир Лазаревић – амбасадор у Либану, Новица Митић – проректор Београдског универзитета, итд. Међутим, овакве високе функције обављане су од стране Пироћанаца углавном тек од друге половине шездесетих година, после пада Александра Ранковића, о чему ће касније још бити речи. Наравно, ђаци пиротске бугарске гимназије нису били присутни само у политици, већ у свим областима послератног живота. У привреди, на пример, бугарски гимназисти били су Радмило Маринковић Гала, двадесетпетогодишњи генерални директор гумарског гиганта *Тигар*, као и апотекар Чедомир Митић Брба, који је још у социјалистичком периоду развио приватни посао производње и продаје фармацеутских производа. Бугарску гимназију су учили и вишедеценијски директори пиротског Музеја и Библиотеке, Бранислав Најдановић и Синиша Јовановић, познати сликар Радомир Антић, људи из академских кругова као што су декан београдског Факултета организационих наука Петар Козић, стручњак у области побољшавања расног састава стоке Миодраг Видановић Цврца, научни саветник Српске академије наука и уметности (САНУ) Илија Николић и други, затим познати спортисти као Голуб Каменовић

Гоша и Милорад Јовић Калинка, итд. Бугарских гимназиста било је и међу онима који су се релативно рано одселили из Пирота, као што је, на пример, Миодраг Милић звани Мића Доктор, један од најпознатијих београдских дисидената седамдесетих и осамдесетих година. Поменути имена наведена су само као примери, док би комплетан списак свих ученика пиротске бугарске гимназије који су после рата имали значајну улогу у јавном животу био неупоредиво дужи (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 25, 53-74).

ШКОЛСКИ УСПЕХ И ВЛАДАЊЕ. ОДНОС ШКОЛСКИХ ВЛАСТИ

Главне одељењске књиге пружају обиље података који могу да помогну у стицању слике о постигнутом успеху ученика у савладавању градива. Бројчано оцењивање по бугарском школском систему донекле се разликовало од српског (југословенског). Јединица се као оцена практично није давала. Слаба оцена због које се ишло на поправни испит или понављало била је двојка. Позитивне оцене су биле тројка, четворка, петица и шестица. Дати су исцрпни збирни подаци за оцене из сваког предмета. Као и у многим другим школама, углавном највише слабих оцена било је из математике (подељене у два посебна наставна предмета – алгебру и геометрију), али их је било и из свих других предмета, па и из цртања и певања. Од позитивних оцена доминирају тројке и четворке, петице су прилично ређе, док је одлична оцена, шестица, била баш ретка. У школској 1941/42. години, од укупно осам одељења од четвртог до осмог разреда, у четири одељења је укупни просек оцена испод четворке, а у исто толико одељења изнад те оцене. Најбољи просек је у одељењу Vб и износи 4,28. У школској 1943/44. години само је у три од укупно четрнаест одељења просек оцена виши од четворке, највиши је у одељењу VIIIб и износи 4,38. Имајући у виду да је највиша оцена била шестица, а да се јединица није давала, лако се уочава да то нису високи просеци, пре би могло да се каже обрнуто. У фонду Пиротске гимназије у Историјском архиву Пирот ни из предратног ни из послератног југословенског периода нема уписница – докумената које су еквивалент бугарским главним одељењским књигама, већ само брошура – тзв. извештаја у којима је знатно сажетије

представљен успех ученика. Ипак, и такви извори пружају доста елемената из којих може да се стекне основни увид у успех тадашњих ученика. Када се све то упоређи са оценама у бугарској гимназији, лако се уочавају значајне сличности, без обзира што се ради о две различите државе – понављање или полагање поправног испита је била сасвим уобичајена и нормална појава, док су одлични ученици били прилично ретки (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 53-74; ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 1, извештаји пиротске Државне реалне гимназије од школске 1929/30. до 1939/40. и к. 2, извештаји пиротске Државне мешовите гимназије за школске 1945/46, 1946/47. и 1947/48).

У свом тексту у званичној монографији Пиротске гимназије, Драгољуб Раденковић о школском успеху не пише тако што најпре обавља неке анализе и поређења већ одмах даје оцену да је критеријум оцењивања у пиротској бугарској гимназији био веома низак, како би се доказало да бугарски професори могу да науче сваког ученика. Ово делује гротескно када се погледа његов успех у тој школи. У главној књизи одељења IVб у 1943/44. години, под редним бројем деветнаест је управо он, Драгољуб Раденковић. Види се да има пет слабих оцена, из геометрије, хемије, биологије, географије и страног језика и као такав треба да понавља разред (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 62). Раденковић даље пише да су неки професори дозвољавали да ученик приликом одговарања испод џемпера или капута изнесе књигу, прочита лекцију и тиме, ваљда, добије добру оцену. С обзиром да је одувек било различитих наставника, није искључено да је и таквих случајева било, али тешко да је то била уобичајена појава. Да јесте, зар и сам Раденковић то не би искористио и избегао понављање разреда? Занимљиво је даље праћење његовог школовања. У наредној 1944/45. он ипак није понављао. Југословенске (српске) власти, које су у јесен 1944. поново овладале пиротским крајем, пропустиле су га у пети разред гимназије или пак он сам није пријавио да треба да понавља, јер постоји озбиљна вероватноћа да српске школске власти те податке нису проверавале код претходних бугарских власти. Раденковић се брзо пребацује у први разред поново покренуте Учитељске школе. Из њене архиве може да се види да је Раденковић имао сличан успех као и у бугарској гимназији. У другом разреду је полагао поправни из педагогике, а у трећем је понављао (Ни-

колић, И. и сар., 1979, стр. 216; ИАП, ф. Педагошка академија, Уписнице Државне мешовите учитељске школе у Пироту за једино одељење I разреда школске 1944/45, одељење II школске 1945/46, одељење III школске 1946/47 и одељење III-2 школске 1947/48). Подаци о школском успеху које смо видели и код других ученика из тог периода отприлике указују на следеће – онај ко је био слаб ђак у бугарској гимназији, био је обично исто тако слаб и у југословенској, а онај ко је био међу бољима у бугарској гимназији имао је сличан успех и у југословенској гимназији, било оној пре или после рата.

У архивском фонду пиротске бугарске гимназије има и других докумената који указују да то није била неозбиљна школа. Тако, на пример, у протоколу о полагању матурског испита из математике, од 15. јуна 1943, стоји да су петорица ученика ухваћена да су у логаритамске таблице, које вероватно јесу биле дозвољене, убацили папириће исписане формулама, што није дозвољено, па их је комисија за полагање матурског испита истог дана казнила тако што им није дозвољено да у том року наставе са полагањем. Да је то онаква школа како је приказује Раденковић, дежурни наставници би вероватно зажмурили на коришћење недозвољених папирића, када већ, наводно, дозвољавају да ђак одговара тако што чита из књиге (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 8).

О владању Раденковић пише у сличном тону као и о успеху. Тако, на пример, наводи да су ученици у вечерњим часовима смели да се задржавају на улици само до одређеног времена (Николић, И. и сар., 1979, стр. 217). Међутим, на таква и слична понашања ученици и родитељи су сами пристајали. У ЦДА је сачуван уписни образац (*именик*) за бугарску гимназију који је на почетку школске године попунио, као и сви други ученици, и Драгољуб Раденковић. На полеђини тог обрасца је одштампана изјава коју је потписао његов отац, Борисав Раденковић, чиме је потврдио да је сагласан са захтевима који се постављају пред сваког ђака – да носи прописану ђачку униформу, да се у вечерњим сатима задржава на улици само до одређеног времена, да посећује само оне биоскопске, позоришне и друге представе, игранке и сличне скупове које је одобрила управа школе, итд (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 17). Овакви захтеви нису некаква специфичност само бугарских школа. И све српске и југословенске гимназије пре Другог светског рата

имале су врло слична правила као горе наведена. Тако се, на пример, у монографији Врањске гимназије наводи да су гимназијалци пре рата морали да носе ђачке капе за ознакама разреда, да се зими задржавају на улици најкасније до 19, а лети до 20 сати, да гледају само оне филмске представе које је одредио директор и то на посебним ђачким пројекцијама, на корзоу су морали да се шетају одвојено од осталих грађана, и слично. Наводе се и конкретне казне за конкретне ученике по Закону о средњим школама који је важио за територију читаве Краљевине Југославије. Неки ученици су кажњавани, чак и искључивани из школе, зато што су играли фудбал у локалном фудбалском (*лоптачком*) клубу, дружили се са онима који нису ученици гимназије, узимали на читање књиге из градске библиотеке, улазили у кафану, јавно износили политичко мишљење, итд (Требејешанин, Симоновић, Трајковић, Лазовић и Стојиљковић, 1981, стр. 304-307, 555). Од својих старијих професора који су ишли у гимназију непосредно после Другог светског рата, аутор овог рада је слушао приче из којих произилази да је систем строже дисциплине задржан донекле и у то време, без обзира што су на власти биле неке нове снаге које су говориле да се залажу за револуционарне промене у свим сферама друштва³. Испада, дакле, да се и код школског владања суочавамо са сличним појавама као и код оцењивања школских предмета – бугарска гимназија је била класична строга школа какве су у то време биле школе и у Југославији, али и у другим земљама. Печат патријархалног васпитања био је у свима њима доминантан, независно од националне, па и политичке обојености.

Раденковић на карикатуралан начин не описује само оцењивање успеха и владања, већ и све остало у пиротској бугарској гимназији. Тако, на пример, он наводи: „Ученици мушкарци нису смели да носе косу. Било је обавезно шишање за све“ (Николић, И. и сар., 1979, стр. 217). Фотографије гимназијалаца у листу *Бугарски запад* на то не указују, а код матураната, чија је свака појединачна сли-

³ После рата је забрана кретања за ђаке у вечерњим часовима постојала чак и по селима, у време када су у неким од њих отворени пети, шести, седми и осми разред новоуспостављене осмогодишње основне школе, који одговарају дотадашњим нижим разредима гимназије. Из званичне монографије крупачке школе сазнајемо да је у свакодневном ђачком говору забрана кретања на улици после 19 сати називана „полицијски час“ (Ћирић, 2000, стр. 227-228).

ка залепљена на сведочанство, види се да се често ради о негованим фризурама. Кратку косу су, углавном, имали млађи дечаци из четворогодишње основне школе и млађих разреда гимназије, али је такво шишање било подједнако присутно и за време предратне Краљевине Србије и Југославије, и током ратова, као и првих петнаестак година комунистичке Југославије, што се и сада лако уочава у многим породичним фото албумима. Све до друге половине двадесетог века, лична хигијена није могла да се одржава на високом нивоу, јер у кућама, не само сеоским већ и градским, није било водовода, нити су за прање постелине и рубља коришћени детерџенти. Једна од последица тога је да су ваши биле скоро редовна појава, па су млађе дечаке заиста често кратко шишали зато што су поменути инсекти волели да бораве баш у коси. Тек негде од шездесетих година, општим порастом друштвеног благостања, те неприлике су отклоњене, па је и кратко шишање постало ређе. Разлог за такво шишање, дакле, није био никакав национални или политички предзнак неке школе или власти, већ хигијена.

У писању о ратним догађајима пиротски писци су се прилично угледали на прво издање Кулићеве књиге *Бугарска окупација*. То угледање код Раденковића иде дотле да преузима читаве реченице, дословно или са козметичким променама, без навођења да то чини (упоредити: Кулић, 1970, стр. 62-63; 72-74 и Николић, И. и сар., 1979, стр. 216-218). У том делу су и горепоменуте реченице о кратком шишању (Кулић, 1970, стр. 73). Кулић је имао амбицију да пише о ратним догађајима на свим оним територијама које је царистичка Бугарска анектирала, дакле од Пирота до Охрида, плус велики део Недићеве Србије где је бугарска војска заменила немачке окупационе снаге које су отишле на друга ратишта. Он, међутим, често није довољно прецизан да ли се његове тврдње односе на целу ту широку територију или само на неку ужу област, а када то ипак чини, неретко се дешава да за своје тврдње не даје никакав извор, какав је случај и са причом о кратком шишању.

На Кулића се позива и Драгослав Војчић и цитира његову тврдњу да је у школама на територијама анектираним од стране Бугарске било правило да се за сваку употребљену српску реч плаћао један лев: „У неким школама у Пироту бугарски учитељи су ђацима обрачунавали казне и достављали рачун родитељима за наплату одговарајућег броја употребљених српских речи“ (Кулић, 1970,

стр. 73; Војчић, 2006, стр. 20). Да ли је Кулић имао увид у документ са таквом наредбом бугарских школских власти? Које су то *неке школе* у Пироту? Постоје ли конкретни родитељи који су посведочили Кулићу да су платили такву казну и имају ли рачун који се помиње, односно да ли су му га показали? Ако је Кулић такве казиваче имао, како се они зову и да ли је разговор с њима вођен одмах после рата или касније? На сва ова питања у Кулићевој књизи нема одговора, а нема га ни код Војчића који је Кулићеву тврдњу преузео такву каква је, без коментара. О кажњавању по принципу – један лев за сваку изговорену српску реч, пише и Раденковић, али само у једној реченици (Николић, И. и сар., 1979, стр. 216). С обзиром да је био ученик пиротске бугарске гимназије и као такав на извору догађаја, могао је да изложи неки конкретан, живописан пример оваквог кажњавања и тако поткрепи своју тврдњу, али он то не чини, па се јавља сумња да ли је овакво кажњавање уопште заживело, чак и ако су некакви прописи о томе формално били донети.

Доста слична претходним је и прича о паљењу српских књига. Кулић пише: „Кад је бугарска војска ушла у Пирот, цео град је био блокиран. Бугарски војници су извршили детаљан преглед свих кућа. Где год су нашли књиге на српском језику, износили су их у дворишта и спаљивали“ (Кулић, 1970, стр. 71). До сада ниједан Пироћанац – сведок уласка бугарске војске у град није дао овакву изјаву, барем је аутор овог рада никада није ни чуо нити прочитао, напротив, улазак бугарске војске у Пирот у Другом светском рату, тачније замена победничке немачке војске бугарском, протекла је без икаквих експреса, што је општепозната чињеница. Петар Алексић недвосмислено каже да тога дана није било никаквог насилничког понашања и да су бугарски војници, без оружја, шетали градом као када војска, у мирнодопско време, недељом добије слободан излазак у град (Алексић, 2007, стр. 24-25). Кулић није Пироћанац и то што је написао могао је да чује само од некога ко то јесте и ко је био на лицу места. Како се зове тај Пироћанац и када је разговор вођен? Кулић у својој књизи те податке не пружа. Драгослав Војчић наводи да су бугарске школске власти издале наредбу да сви ученици донесу књиге на српском језику да би биле спаљене. У истој књизи Војчић наводи и следеће: „Полицијски органи су... све књиге штампане на српском језику до којих су могли да дођу запленили и јавно спалили“ (Војчић, 2006, стр. 15, 34, 35). Ако су

књиге, како је написано, спаљене *јавно*, онда је неко то морао да види. Ко је та особа или више њих? Где је било место паљења књига? Код дана или барем ког месеца и године? Када је разговарано са тим сведоцима? Има ли можда неки документ о томе? Војчић не даје одговоре на ова питања. Томислав Панајотовић такође пише да је било паљења књига на српском језику, али ни он ову озбиљну тврдњу не образлаже (Панајотовић, 2016, стр. 200). И Петар Виденовић у хроници села Трњана ничим не поткрепљује своју уопштену тврдњу да су Бугари спалили књиге на српском језику (Виденовић, 1998, стр. 185).

Постоје документи који указују на спаљивање српских књига у пиротском крају од стране бугарских власти, али везано за претходни, Први светски рат. Има извора који указују да су тада били изражени и други видови насиља, не само спаљивање књига (Николић, И., 1982, стр. 1102-1105, 1145-1146). Раширено је мишљење да су бугарске власти у Другом светском рату имале другачију тактику према становништву анектираног подручја у односу на Први рат – настојале су да избегавају насилно понашање, нарочито у првом делу рата (када некаквог покрета отпора, практично, није ни било), како би њихов циљ интегрисања пиротског становништва у бугарску нацију био остварен са што мање трзавица. У својим сећањима на ратне и поратне дане, Пироћанац Петар Алексић, после рата дугогодишњи професор српског језика, не спомиње никакво јавно спаљивање књига на српском језику, никакво тражење од ђака да доносе такве књиге да би биле спаљене, никакво новчано кажњавање ђака за сваку изговорену српску реч, никакво присиљавање на кратко шишање и слично. За време рата Алексић је био ученик прогимназије и сигурно би за све наведене појаве имао сазнања. Из књиге се јасно види да Алексић није никакав бугарофил и да вероватно не би оклевао да евентуална сазнања о овим појавама унесе у књигу, али тога нема (Алексић, 2007, стр. 25-27). Раденковић у свом напису у монографији Гимназије пише да су бугарске школске власти биле врло попустљиве приликом уписа ђака у бугарску гимназију, па на почетку чак нису ни проверавале у ком разреду је неки ученик био претходне школске године, довољно је било то што сам ученик усмено саопшти (Николић, И. и сар., 1979, стр. 216). Ако је то тачно и ако су се власти на такав начин, малтене, додворавале деци и њиховим

родитељима, онда тврдње да су те исте власти примењивале мере драстичног новчаног кажњавања и сличне видове насиља делују прилично контрадикторно.

НАЦИОНАЛНО ИЗЈАШЊАВАЊЕ

Изјашњавање о националној припадности је честа тема у написима о ратним временима у Пироту. Тадашња бугарска државна политика је територије које је Бугарска заузела током рата називала новоослобођеним земљама, а становништво тих територија сматрано је бугарским. У ЦДА се чувају резултати пописа становништва од 1. маја 1943. по којима у тадашњем пиротском срезу од укупно 76643 становника има 302 Србина, 824 Цигана, а све остало су Бугари, уз занемарљив број још неких националности (ЦДА, ф. 453К, оп. 2, а.е. 2214). С обзиром на недемократски карактер тадашње бугарске државе може отворено да се сумња у могућност слободног изјашњавања становништва. Бугарски пописи за време рата могу да буду детаљније анализирани у неком посебном раду, а овде ћемо се бавити само националним изјашњавањима гимназијалаца. У одељењским књигама, у делу где су лични подаци ученика, постоји и рубрика *народност* где скоро увек пише: Бугарин или Бугарка. Разредне старешине су биле службеници државе чија је званична политика била да је становништво пиротског краја бугарско, те је прилично очекивано да су ту рубрику попуњавали у складу са таквом политиком. Због тога анализа рубрике *народност* у одељењским књигама није била толико занимљива колико анализа те исте рубрике, али у матурским сведочанствима. Наиме, за разлику од попуњавања одељењских књига у које ученици практично нису имали увид, а после завршеног школовања остају у школској архиви, матурско сведочанство се даје сваком свршеном гимназијалцу и он има потпуни увид у податке који су у њему уписани, па и податке везане за народност. Уз то, матурско сведочанство су добијали људи од деветнаест и више година, већ формиране личности, који су сигурно много више него млађи ђаци могли да имају самопоуздања у евентуалном захтеву упућеном школским чиновницима да се у сведочанство упише она народност коју они желе, тј. осећају. У ЦДА се чувају дупликати сто четрдесет матурских сведочанстава домородаца из Пирота и околних села. Од тога, у

њих четрнаест у рубрици народност пише Србин, односно Српкиња. То су следећи матуранти: Добрила П. Ђорђевић, Драгољуб А. Станковић, Србислав Ј. Стојадиновић, Велимир Ђ. Јоцић, Александар В. Вељковић, Милорад В. Пејчић (сви матурирали августа 1941), Витомир Д. Поповић из Балта Бериловаца (матурирао јула 1942), Надежда В. Манић, Милорад Ј. Цекић, Миодраг Р. Кутлешкић, Љиљана М. Цанић (матурирали маја 1943), Предраг Ђ. Васић, Вујица С. Живковић из бабушничког Стола и Синиша Д. Милкић (матурирали јуна 1943). Међу сведочанствима оних који су матурирали у другим роковима (септембар 1942, фебруар и септембар 1943. и април 1944) нема ниједног у коме је уписана српска народност (ИЦА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 6, 9, 11, 15, 46). Пишући о националном изјашњавању у пиротској бугарској гимназији, Раденковић каже: „Према оним ученицима који су били категорични у изјашњавању да су Срби предузимали су репресалије. Њихова имена су регистровани у полицији, те су били под сталном присмотром“ (Николић И. и сар., 1979, стр. 216). Слично пише и Панајотовић: „Изјаснити се у то време за Србина значило је ризиковати лични мир и безбедност“ (Панајотовић, 2016, стр. 200). Међутим, ни један ни други не образлажу о каквим се репресалијама, односно ризиковању безбедности ради. Један од оних у чијем сведочанству стоји српска народност – Синиша Милкић, о ратном времену у Пироту оставио је текст на шездесетак страна који се чува у ИАП. Мањи део тог списка објављен је и у *Пиротском зборнику* (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 9, Прилог за историју НОР-а у Пироту Синише Милкића; Милкић, 1985). Милкић опширно описује догађаје из ратних година, али не пише ништа о евентуалним репресалијама према њему због тога што му у сведочанству пише српска народност. Милкић се активирао у илегалном партизанском комунистичком покрету отпора који се у скромном обиму донекле развио у Пироту задњих месеци бугарске власти и скоро је сигурно да не би прескочио да наведе евентуалне непријатности због записане народности, да су се оне догађале. Код његовог најбољег друга Момчила Момчиловића становао је неки бугарски адвокат који се после извесног времена показао као симпатизер комуниста и пошто је имао врло добре везе у бугарској полицији, достављао је разне информације Милкићу и Момчиловићу (Милкић, 1985, стр. 88, 97). Да је Милкићево име као неког ко се изјашњава као

Србин било регистровано у полицији и да је био под сталном при-
смотром, како тврди Раденковић у горе цитираној реченици, та-
ква информација би преко дотичног адвоката вероватно дошла до
Милкића, али он тако нешто уопште не спомиње.

Најлакши начин да власт врши некакве репресалије према уче-
ницима који су се изјаснили као Срби јесте да се према њима при-
мени режим неправичног оцењивања. Међутим, из главних оде-
љењских књига и матурских сведочанстава тако нешто не може да
се види и закључи. На слици 1 је матурско сведочанство Љиљане
Цанић у коме у рубрици народност, у другом реду, јасно стоји *срѣб-
киня* (Српкиња). На слици 2 су оцене на матурском испиту које се
налазе на полеђини сведочанства ове матуранткиње. Сасвим при-
дну те слике види се да за изражавање националног стоји неза-
довољавајућа оцена (*незадоволителен*), што је директно утицало
на смањење оцене из владања (*поведение*) од шестике на петицу,
а види се на предњој страни сведочанства, у шестом реду (сли-
ка 1). Ствари постају још јасније после увида у главну одељењску
књигу VIIIб 1942/43. године, где је Љиљана Цанић уписана чет-
врта по реду. Већ смо рекли да у одељењским књигама практично
увек пише да је ученик бугарске народности и да су то разредне
старешине уписивале по аутоматизму. Међутим, код Цанићеве је
реч *българка* (Бугарка) прецртана и дописано је *срѣбкиня* (Срп-
киња). Рукопис је исти, па може да се претпостави да је то ура-
дио разредни старешина. Тако нешто могло је да се деси вероватно
само на изричит захтев Љиљане или неког од њених родитеља. У
одељењској књизи је под датумом 12. III 1943. написана белешка да
је Цанићевој смањена оцена из владања од шестике на петицу због
незадовољавајућих националних осећања. Међутим, то по свему
судећи није утицало на оцењивање у целини јер се из одељењске
књиге за VIIIб и матурског сведочанства види да Љиљана има сас-
вим солидне оцене. За *трудолюбие* (радиност, вредноћа), једну
од четири ученичких карактеристика које су оцењиване описно,
добила је највишу оцену *образцова* (примерна). Љиљана је била
ћерка пиротског адвоката Милутина Цанића, школског друга чуве-
ног Пироћанца Драгољуба Јовановића, који у својим *Медаљонима*
пише и о Милутину и, поред осталог, наводи да се током оба свет-
ска рата изјашњавао као Србин (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 11, 60;
Јовановић, 2008, стр. 108).

Слика 1 Матурско сведочанство пиротске бугарске гимназије Љиљане Цанић

Picture 1 Graduation certificate of Ljiljana Canic in Pirot Bulgarian Grammar School (ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 3, фонд. Сведочанства 1941-1944; ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 11)

УСПЕХЪ ОТЪ ЗРЪЛОСТНИЯ ИЗПИТЪ ПО ПРЕДМЕТИ:

№ по ред	Предмети	Успѣхъ	
		словомъ	съ цифри
1	Български езикъ	Сръбденъ	3
2	Латински езикъ		
3	Грцки езикъ		
4	Фрѣнски езикъ	Мн. добъръ	5
5	Математика	Мн. добъръ	4.5
6	Физика	Мн. добъръ	4.5
7	Химия	Мн. добъръ	4.5
8	Естествена история	Мн. добъръ	4.5
9	Българска история	Мн. добъръ	4.5
10	Отечествена география	Мн. добъръ	4.5
11	Музика	Добра	
12	Редъ, точностъ, чистотинстваностъ	Добра	
13	Благоразумителностъ	Добра	
14	Народностни прояви	Незадоволителенъ	

Гр. Пиротъ, 9 май 1943 год.

ДИРЕКТОРЪ:

Слика 2 Оцене на полеђини матурског сведочанства са слике 1

Picture 2 Grades on the back of the certificate from picture 1

Врло слична ситуација је и код Милорада Цекића и Миодрага Кутлешића. И код њих стоји оцена *незадоволителенъ* за изражавање националних осећања, а укупна оцена из владања је због тога смањена од шестике на петицу, али имају сасвим солидне оцене из скоро свих предмета (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 11). Цанићева, Цекић и Кутлешић су матурирали 9. маја 1943, управо у јеку пописа становништва који је почео 1. маја за који су се бугарске власти припремале да за њих буде што успешнији, тј. да се људи изјасне као Бугари, што баца додатну светлост на одлучност и самопоуздање у националном изјашњавању поменути три гимназијалца. Треба још додати да ни Цекићу ни Кутлешићу, као ни још четворици од оних којима у сведочанству стоји српска народност – Витомиру

Поповићу, Драгољубу Станковићу, Велимиру Јоцићу и Предрагу Васићу није постављена нека административна препрека да се током рата упишу на Софијски универзитет, што су они и учинили, о чему ће касније бити још речи.

Како је дошло до тога да у матурским сведочанствима четрнаест гимназијалаца пише српска народност? Тешко је то реконструисати после седам и по деценија, када сви ти људи, вероватно, нису више живи, али може да се претпостави. Наиме, уколико су службеници у бугарској гимназији уписивали бугарску народност по аутоматизму, српска народност је могла да буде уписана само на захтев матуранта. Шта је, онда, са преосталих 90% матураната домородаца код којих пише бугарска народност? Произилази да су они, или већина њих, одлучили да ћутке пређу преко тога. Нарочито је занимљива ситуација приликом првог матурског испита у бугарској гимназији, августа 1941. Тада су на испит изашли они који су у јуну те године довршили поремећену школску 1940/41. годину у нишким гимназијама или у Учитељској школи у Алексинцу, јер су пиротска југословенска (српска) гимназија и Учитељска школа после Априлског рата престале са радом. Од једанаест сведочанстава домородаца из пиротског краја, чак у шест стоји народност Србин, а у пет Бугарин (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 6). Разлог за тако висок проценат сведочанстава са уписаном српском народношћу је можда у томе што су то били први месеци бугарске власти када она вероватно није хтела да предузима нешто што би заоштравало односе са становништвом, па није можда ни чудо што се десило да се већина тадашњих матураната домородаца изјаснила као Срби. Ту се, међутим, опет поставља слично питање од малопре – зашто се онда преосталих петоро домородаца такође нису изјаснили као Срби, већ су прихватили да им у сведочанствима пише бугарска народност? Разлог за то вероватно треба тражити у томе да им национални идентитет није био толико битан, односно да су им добри односи са бугарским властима били важнији од националног идентитета.

На крају треба напоменути да у матурском сведочанству Предрага Васића, једног од наведене четрнаесторице који су се изјаснили као Срби, пише да је рођен у Сокобањи, док у већ цитираном раду Драгољуба Јовановића стоји да је мајка Љиљане Цанић родом из Земуна. Могуће је да међу преосталима од четрнаесторице има

још неко коме један од родитеља није родом из пиротског краја. Та чињеница је можда могла донекле да допринесе да бугарски школски службеник лакше упише српску народност у матурско сведочанство, али тешко да је била и пресудна. Међу свим осталим матурантима домороцима има такође оних који стицајем животних околности нису рођени у Пироту или којима неко од родитеља није родом из пиротског краја, а ипак им у матурском сведочанству пише народност бугарска, јер се ти матуранти нису zaloжили да буде другачије.

ОРГАНИЗАЦИЈА *БРАНИК*

У писању о пиротској ратној гимназији била је још једна незгодна тема – организација *Браник* (бранник – ратник, војник). То је милитаристичка, националистичка и монархистичка омладинска организација, често називана и профашистичком, која је постојала у Бугарској у периоду 1940-1944. Формирана је по угледу на нацистичку *Хитлерову младеж* (Hitlerjugend). У листу *Бугарски запад* можемо да прочитамо да је у пиротској гимназији формиран огранак те организације у фебруару 1942, под називом *Момчилова крепост* (Момчилова тврђава) и да има 98 чланова, који су такође називани браницима („Бранницит вѣ Пиротѣ развиватѣ усиленa дейностѣ“, *Български запад*, број 5, 25.4.1942, стр. 1). У прогимназији је деловао подмладак организације под називом *Орле*. У главним одељењским књигама за 1943/44. годину уведена је статистика чланства у ђачким организацијама, па из ње сазнајемо да је те школске године у гимназији од четвртог до осмог разреда било укупно 172 браника. Раније смо навели податак из истих докумената да је у тој години пиротску гимназију похађало 77 синова или кћери чиновника дошлих из Бугарске и 35 ђака са територије царибродског среза. Чак и да су сви они били чланови *Браника*, преостаје разлика од 60 чланова који могу да буду само из редова домородаца из пиротског краја. Међутим, анализом података утврдили смо да нису сва деца бугарских чиновника били браници. То се уочава код оних одељења у којима је број браника мали. Тако, на пример, у одељењу VIIб има само два браника, а чак дванаест ученика из Бугарске и три из царибродског краја. Оправдано може да се претпостави да је и у оним одељењима са већим бројем бра-

ника било деце бугарских чиновника и оних из царибродског краја која нису била чланови организације, што значи да од укупно 172 браника број чланова из пиротског краја мора да буде већи од првобитно претпостављених шездесет и да се вероватно креће према броју сто (ЦДА, ф. 1564, оп. 1, а.е. 61-74). Досадашњи пиротски писци су се трудили да минимизирају чланство домородаца у *Бранику*. Тако је, на пример, Драгољуб Раденковић у званичној монографији Пиротске гимназије написао да су у *Бранику* била деца бугарских чиновника и само „неколико ученика који су потицали из редова пиротске буржоазије“ (Николић, И. и сар., 1979, стр. 218). Ову нетачну и идеолошки поједностављену тврдњу одобрио је Петар Козић, рецензент те монографије и најутицајнији пиротски интелектуалац у социјалистичком периоду. И Раденковић и Козић су школске 1943/44. године били ђаци у одељењу IVб у коме је, од уписаног 51-ог ученика, било чак 48 браника, највише у целој школи. Христифор Живковић Цикан је још радикалнији од Раденковића и каже да су се у *Браник* учлањивала деца бугарских чиновника, а чланове из редова домородаца и не спомиње. Цикан је 1943/44. године био ђак у одељењу IVв у коме је од укупно 48 ученика био 41 браник (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 62 и 63; Живковић, Х., 1985, стр. 36). Колико је у *Бранику* било ђака из редова тадашње пиротске грађанске елите, као и оних који су после рата постали део комунистичке номенклатуре? У одељењским књигама је уписиван само укупан број браника у одељењу, а не и њихова имена. У ЦДА се чува документација организације *Браник* са читаве територије ондашње царске Бугарске под ознаком 366К. То је прилично обиман фонд који још увек није сређен. Од укупно 938 архивских јединица у том фонду, сада је истраживачима доступно само њих тридесет девет које се углавном односе на период после деветосептембарског преврата 1944. када је нова, отечествено-фронтонска власт забранила и растурила *Браник*, што за нашу тему није од значаја. Када фонд буде био доступан у целости, можда ће у њему моћи да се пронађу и спискови са члановима из пиротске гимназије.

Овде није згорег подсетити на један догађај који је обележио послератну пиротску историју – убиство Предрага Бошковића Павла, водећег пиротског комунисте и шефа локалне политичке полиције ОЗН-е (пуни назив – Одељење за заштиту народа). У званичну вер-

зију да је Павле погинуо несрећним случајем скоро нико није веровао. Причало се да је убиство Павла дело његових колега – ривала из комунистичке номенклатуре, незадовољних, поред осталог, и тиме шта је и како Павле истраживао. Тек пред сам крај социјалистичког (комунистичког) периода, Милорад Мадих и Душан Јончић, аутори монографије партизанске 25. српске бригаде, написали су у једном пасусу те књиге да се убиство догодило под необичним околностима, управо када се Павле вратио из Софије, где је истраживао у архивама бивше бугарске царистичке полиције. Могло би да се претпостави да га је интересовало ко је од Пироћанаца сарађивао са бугарском царистичком влашћу, да сазна ко се политички пресвукао и пришао комунистима када се видело да ће они доћи на власт и томе слично. Мадих и Јончић још пишу да је Павле из Софије донео пуну торбу докумената, али да је после његове погибије та документација нестала без трага (Мадих и Јончић, 1989, стр. 114). Уколико се Павле интересовао и за спискове чланова *Браника* и ако је у поменутој торби био такав списак, а у Софији није остао дупликат, имена пиротских гимназијалаца – чланова те профашистичке организације никада се неће сазнати.

Чланство у *Бранику* настојало је да се оправда наводним притисцима за учлањење, па тако Димитрије Кулић тврди да је омладина „фактички и практично морала да се прихвати чланства ове организације“ (Кулић, 1970, стр. 62). Ова тврдња је у нескладу са елементарним чињеницама. Нешто раније поменута бројка од 172 браника у пиротској гимназији, иако озбиљна, ипак је мањина у односу на укупно 552 ученика у тој школској години. И они ђаци који нису били браници нормално су похађали наставу, били у прилици да стекну одређена знања и прелазили из разреда у разред. То што су се неки ученици и поред тога учлањивали у *Браник* указује, пре свега, на каријеризам и опортунизам и њих и њихових родитеља, а мање на притиске бугарских власти, чак и ако их је било.

ВАНШКОЛСКЕ АКТИВНОСТИ

О тзв. ваншколским активностима пиротске бугарске гимназије доста података може да се сазна из недељника *Бугарски запад*. Без обзира што су чланци у *Бугарском западу* пропагандистички

обојени⁴, могу значајно да помогну бољем разумевању ондашњих пиротских прилика. Скоро да нема броја тог листа у коме није бар један, а понекад и више чланака посвећено гимназији. Пише се о приредбама, позоришним представама, концертима и сличним културним догађајима који нису били намењени само ђацима и њиховим родитељима, већ и широј јавности. Тако се, на пример, приликом извештавања о једној од гимназијских позоришних представа нарочито истиче да су млади глумци своје улоге изнели „на беспрекорном књижевном бугарском језику“ („Представяне Йовковата *Боряна* въ Пиротъ“, *Български запад*, број 51, 27. 3. 1943, стр. 3). Активан је био и хор од стотинак гимназијалки који је наступао како у Пироту, тако и у Софији, укључујући и наступ на Радио Софији. Тада су биле примљене и од софијског митрополита. На репертоару хора биле су бугарске народне песме и нешто класичне музике („Праздникъ на българската народна песенъ въ Пиротъ“, *Български запад*, број 54, 17.4.1943, стр. 1; „Хорътъ на Пиротската гимназия въ София“, *Български запад*, број 13, 21. 6. 1942, стр. 3). У опширном чланку о посети софијског митрополита Пироту истиче се велико присуство људи свуда тамо где се он кретао, а посебно се помињу и гимназијалци. Наведено је да је фотографије за тај чланак урадио Драгољуб Алексић (Драголюб Д. Алексиев), у то време ученик осмог разреда бугарске гимназије, после рата познати архитекта, а фотограф целог живота („Пиротъ ще стане перла отъ короната на Софийската богохранима епархия“, *Български запад*, број 21, 25. 9. 1942, стр. 3). Гимназија је организовала и комеморативне скупове, као оно посвећено изненада умрлом бугарском цару Борису. Певане су и рецитоване песме чији наслови говоре сами за себе: *Зашто нас остави толико рано*, *Ту-*

⁴ Уредник *Бугарског запада* Каран Дончев био је ангажован у тадашњој бугарској Дирекцији за националну пропаганду и тај податак се доста пута помиње и у самом том листу, чак се даје и адреса и телефон поменуте дирекције на који Дончев може да буде контактиран (видети, на пример: „Хроника“, *Български запад*, број 50, 19.3.1943, стр. 4). Као професионалац, Дончев је знао да у пропаганди увек треба настојати да се користе тачни подаци. Тако се, на пример, подаци о пиротским матурантима у чланцима у *Бугарском западу* поклапају са подацима из школских архивских докумената („Учениците, които завършиха съ отличне Пиротските училища“, *Български запад*, број 16, 19.7.1942, стр. 3; „Пиротската гимназия даде още единъ випускъ зрелостници“, *Български запад*, број 59, 22.5.1943, стр. 3; ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 6 и 11).

гујем за тобом, Жив си Ти, царе и слично („Възпоменателно утро за Н.В. Царъ Борисъ III въ гр. Пиротъ“, *Български запад*, број 77, 4. 12. 1943, стр. 4). Ученици су присуствовали и парастосу служеном за помен *стаљинградским херојима*, при чему се мисли на погинуле немачке војнике у Стаљинградској бици. У тренутку када се чуло *Вечнаја памјат*, сви присутни, значи и гимназијалци, пали су на колена у знак поштовања према палим *херојима*. Након парастоса одржана је парада на којој су, поред војника, учествовали и ученици и браници („Пиротъ отдаде заслужена почитъ на Сталин-

КОЛЕДАРУВАНЕ

Коледарската браническа група въ Пиротъ съ ржководителитъ си

Коледаруването е народенъ обичай, койго се свързва съ праздника Коледа. Въ различантѣ български краища той се извършва съ различни подробности, но сжщността остава еднаква. Въ деня преди Коледа, още сутринтъ, коледаритѣ пѣвци облѣчени въ празд-

щеника и др. и пѣятъ пѣсни за стопанина (споредъ занаята му) и стопанката и за другитѣ членове на челядъта. Въ края водачтъ изричва благословия за здраве и благополучие на кжщата, а стопанитѣ даряватъ коледаритѣ съ кравай, храна, плодове, или пари

Слика 3 Део чланка о браницима са сликом на којој су пиротски гимназијалци – чланови *Браника*, спремени да као коледари крену у обилазак пиротских кућа („Коледаруване“, *Български запад*, број 36, 7.1.1943, стр. 3)

Picture 3 Part of the article about the Branik organisation members with the picture in which Pirot Grammar School students, members of Branik organisation are ready to start visiting Pirot homes as a part of Christmas traditions and customs during Christmas period

градските герои“, *Български запад*, број 45-46, 20.2.1943, стр. 5). Из садржаја *Бугарског запада* лако се уочава да су гимназијалци и браници били присутни приликом обележавања свих бугарских националних празника, али нису пропуштани ни традиционални народни празници (слика 3).

Гимназија је континуирано сарађивала са војском. У једном од чланака у *Бугарском западу* извештава се о спортским сусретима пиротских гимназијалаца и бугарских војника из пиротске касарне као „истинској манифестацији здравог и несаломивог бугарског духа“, док је тема другог чланка посета пиротских *бранички* (девојке – браници) граничном пункту где су војницима – граничарима поделиле цигарете и певале родољубиве бугарске песме („Спортни състезания въ Пиротъ“, *Български запад*, број 74, 13.11.1943, стр. 3; „Бранничките отъ Пиротъ посетиха граничните войници“, *Български запад*, број 78, 12.12.1943, стр. 3). Лист је пратио и међусобне посете пиротских гимназијалаца и оних из бугарских градова, претежно из Софије. Тако се, на пример, пише да су приликом посете педесетак девојака из софијске Друге женске гимназије, гошће не само преспавале код својих вршњакиња из пиротске гимназије, већ су наредног дана уживале у гостопримству мештана оближњег села Гъилан, где су биле распоређене у породице на ручак и дружење („На гости въ Пиротъ“, *Български запад*, број 10, 30. 5. 1942, стр. 3). У појединим чланцима су навођена и конкретна имена неких гимназијалаца, понекад и одељење, па није било превише тешко да из школских докумената видимо да то нису била само деца бугарских чиновника, већ и домороци из Пирота и околних села.

СТУДИРАЊЕ НА СОФИЈСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ

У монографији Пиротске гимназије стоји неистинит податак да су пиротски свршени гимназијалци остајали код куће, нису настављали школовање, зато што би студирање требало да наставе на Софијском универзитету (Николић, И. и сар., 1979, стр. 218). Истраживање у архиву Софијског универзитета показало је да је за време рата факултете тог Универзитета уписало најмање шездесет три особе из Пирота и околине. Употребљена је реч *најмање* зато што је вероватно да је тај број нешто већи. Наиме, истраживање

се састојало од прегледавања оригиналних уписних књига у које су уписивани студенти из свих крајева тадашње царске Бугарске (Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, ф. 1, оп. 7, а.е. 107-111). Приликом евидентирања студената из пиротског краја гледало се место рођења, јер је то најпрактичнији метод. Тешкоћу је представљало то што понекад место рођења није било уписано. Међу таквим студентима у извесном, макар и сасвим малом проценту сигурно има и Пироћанаца, али они су могли бити препознати само у ретким случајевима када је нечије име и презиме било баш карактеристично. Метод трагања по месту рођења има још једну ману – они који су стицајем животних околности рођени изван пиротског краја могли су лако да промакну, као што се, на пример, замало десило са Предрагом Васићем који је рођен у Сокобањи. Препознавање је могло да отежа и случај да презиме није само скраћено изостављањем *ић*, већ је и потпуно промењено на начин како смо нешто раније већ објаснили. Тешкоћу је понекад представљао и недовољно читак рукопис.

У наставку су дати подаци за поменута шездесет три студента. За сваког је у загради курзивом дат и редни број у уписној књизи Софијског универзитета који је јединствен за сваког уписаног и не понавља се. Све евидентирани у архиви Универзитета тражио сам и у архиви предратне пиротске југословенске гимназије или ратне пиротске бугарске гимназије и уколико их тамо нисам пронашао, изоставио сам их из списка који следи. Изостављени су и они студенти где постоји нека недоумица или несклад у подацима између поменутих извора. Проблем код оних студената код којих се њихово бугаризовано презиме потпуно разликује од српског презимена решаван је укрштањем више извора података о тим особама. Тако је, на пример, разјашњено да је бугаризовано име Милорада Мадиха из Крупца било Милорад Милисавов Миладинов, Србислав Танчић звани Барејац из Пољске Ржане био је Сърбислав Александар Петров, Никола Антић из Великог Јовановца – Никола Момиров Николов, итд.

Највише је уписаних на Правни факултет, при чему треба имати у виду да у то време на Софијском универзитету није постојао посебан економски факултет, већ се студирање економије такође одвијало у оквиру Правног факултета, на посебном одељењу (Држав-

но-стопанския отдел). Овај факултет за време рата су уписали неки већ помињани представници пиротске грађанске елите – Милорад Ј. Цекић (56064) – син сувласника *Тигра* Јована Цекића, Миодраг М. Гаротић (53978) – син истакнутог трговца Милана Гаротића, те Димитрије Д. Стевчић (51963) – син краљевог сенатора Душана Стевчића. И сеоски газдински синови су се уписивали на овај факултет. Из Крупца су то учинили Василије Д. Мадих (51501) из најбогатије фамилије Пакшини, као и Живадин А. Поповић (50456) из такође јаке фамилије Попови. Софијски Правни факултет су уписала и шест будућа пуковника Југословенске народне армије (ЈНА): Драгољуб А. Станковић (53966), Момчило А. Момчиловић (53961), Љубомир Ђ. Митић (53964), Димитрије И. Ђорђевић из Градашнице (53967), Никола М. Антић из Великог Јовановца (54906) и Милорад М. Мадих из Крупца (56665), који је био и један од уредника *Народне армије*, званичног листа ЈНА. Исти факултет уписао је и Предраг Ђ. Васић (55484) – дугогодишњи директор Пиротске гимназије у периоду 1965-1988, затим Илија П. Николић (54659) – после рата научни саветник САНУ и носилац звања Почасни грађанин Пирота, Србислав Д. Златковић из Обреновца (56436) – послератни вишедеценијски функционер у Димитровграду, те Милева М. Џунић (54933) – истакнути омладински и партијски функционер у периоду после 1944. Од Пироћанаца, студије права су уписали и Слободан Љ. Јоцић (50453), Драгослав В. Вељић (53962), Живко С. Живковић (53963), Александар Ј. Крстић (53965), Ђорђе Д. Ћирић (52561), Миодраг Т. Манчић (53968), Велимир Ђ. Јоцић (53969), Драгослав В. Деспотовић (53970), Живојин П. Манић (55354), Предраг П. Петровић (55486), Марија Д. Крстић (56269), те Бранислав А. Јовановић (56766). Од ученика пиротске гимназије родом из околине Пирота, софијски Правни факултет су још уписали Витомир Д. Поповић из Балта Бериловаца (53030), Лазар Б. Васић из бабушничке Ваве (53944), Душан Б. Наумовић из Беле Паланке (53953), Бранислав М. Јаначковић из Крупца (53971), Љубисав Д. Ристић из Бабушнице (53972), Ђорђе В. Поповић из Сињца (54757), Радисав С. Пејчић из Студене (55500), Тихомир С. Јовановић из Држине (55639), Србислав А. Танчић из Пољске Ржане (56619), те Станимир М. Младеновић из Сопота (56686).

Пољопривредно-шумарски факултет уписали су Новица А. Митић из Црноклишта (52671) – у послератном периоду декан Пољопривредног факултета у Земуну и проректор Београдског универзитета, као и Драгољуб Д. Алексић (55046), после рата архитекта који је пројектовао *Тигрово насеље* у Пироту.

Медицину су уписали Милован Р. Антић (51647) из Крупца – после рата пуковник ЈНА који је обављао одговорне дужности на Војно-медицинској академији у Београду, Сава Ј. Савић⁵ – у послератном периоду дугогодишњи управник пиротског Хигијенског завода, затим Миодраг Љ. Јоцић (50454), Александар Ј. Панајотовић (50457), Светислав П. Петровић (51420) из Сукова, Драгослав Т. Петровић (51767), Христивоје Д. Панајотовић из Сињца – на одељењу стоматологије (52889), Боривоје А. Стаменовић (54586), Вукосава Т. Цветковић (55975) и Србислав В. Танчић-Костић (56124).

Ветерину су уписали Љубомир М. Вацић (49302), Светислав Р. Антић из Крупца (51648), који је у Југославији после рата стекао звање доктора ветеринарских наука, Момчило С. Јоцић, такође из Крупца (51689), затим Миодраг Р. Кутлешић (56235), Владислав Б. Јовић (50601), Александар П. Мијалковић (51726), Божидар В. Ђорђевић (54477), Светозар Т. Ћирић из Градашнице (54594) и Сињиша А. Марковић (55347).

Историјско-филолошки факултет су уписали Видосава С. Јовановић (56268) и Никола Д. Најдановић (56292).

Физичко-математички факултет уписао је Милорад Д. Живковић из Градашнице (51629).

Богословски факултет у Софији уписао је Тодор Ј. Васић из Рсоваца (54136) – после рата најпре наставник појединих пиротских школа, а касније професор Нишког универзитета, као и Петар Ј. Виденовић (55720) из Трњане, после рата дугогодишњи директор пиротске основне школе *8. септембар*. Обојица су пре рата завршили богословије Српске православне цркве.

Од горе наведених, дипломирала су шесторица, од тога четири лекара – Милован Антић, Сава Савић, Александар Панајотовић и

⁵ Код Савића нема редног броја из уписне књиге јер га тамо нисам ни нашао, вероватно из неког од разлога који су наведени у претходном тексту. Уврштен је у списак јер га има у званичном алманаху дипломираних студената (Атанасова и сар., 1975, стр. 761).

Драгослав Петровић, ветеринар Љубомир Вацић и правник Живадин Поповић (Атанасова, Косев и Димитрова, 1975, стр. 667, 668, 731, 755, 761 и 832). Ова шесторица припадају оним генерацијама које су гимназију завршавале у годинама пред рат и уписивале Београдски универзитет. Када је рат отпочео и у Пирот дошла царистичка бугарска власт, није било много двоумљења око уписивања на Софијски универзитет, где је, поред осталог, признавано дотадашње студирање у Београду. Тако, на пример, у Главној књизи софијског Правног факултета, на страницама где су подаци о студирању Живадина Поповића из Крупца стоји да је на факултет примљен 6. октобра 1941. на основу матурског сведочанства југословенске пиротске гимназије од 20. јуна 1940. и да му се признаје један семестар са београдског Правног факултета (Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, Главни книги на Юридическия факултет, факултетен номер 24723 – ф. 16, оп. 2, а.е. 111). Они са горњег великог списка који су први пут у животу факултет уписали тек током рата нису могли да заврше студије у периоду док је трајала бугарска власт у пиротском крају, чак и да су се уписали већ првом приликом, у јесен 1941, али постоје трагови да су посећивали предавања и излазили на испите. Један од њих, Илија Николић, пошто је 9. маја 1943. матурирао у пиротској бугарској гимназији, 12. октобра исте године уписао се на софијски Правни факултет. Из Главне књиге тог факултета види се и да је положио испит Увод у право (Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, Главни книги на Юридическия факултет, факултетен номер 26579 – ф. 16, оп. 2, а.е. 116). Међутим, то је био и једини његов положени испит. У то време Софија је већ постала не баш безбедно место за живот, јер су почела разорна бомбардовања од стране Англо-Американаца, а и уопште се видало да страна у којој је била царистичка Бугарска губи рат. Већина студената Пироћанаца вероватно је проценила да у времену које предстоји можда неће бити баш мудро имати имиџ софијског студента, па су напустили започете студије. После рата већина је наставила студирање на Београдском универзитету, с тим да су неки уписали другачије факултете. За потребе овог рада нисмо проверавали да ли су на београдским факултетима признавани испити са Софијског универзи-

тета као што су на њему признавали испите положене у Београду пре рата, али чак и ако то није случај, нека стечена знања сигурно су била од користи. Није то морало да буде само у студирању, већ и касније у животу. Живадин Поповић, дипломац софијског Правног факултета, свој радни век углавном је провео у Београду, где је, поред осталог, имао додатне приходе као стални судски тумач за бугарски језик београдског Окружног суда – његов званични превод једне оптужнице чува се у пиротском Историјском архиву (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 1, фасцикла 4, Превод оптужнице против Цацине групе по судском предмету бр. 979/1942). Илији Николићу је знање бугарског језика добро дошло у периоду стицања афирмације у САНУ, када су књижевне везе између Срба и Бугара у XIX веку биле једна од његових првих истраживачких тема (Рајковић, 1998, стр. 334-335). Ђорђе Игњатовић из Пирота пријавио се на курс за доквалификацију за професоре руског језика са образложењем да је, поред осталог, неко време слушао предавања тог језика на Софијском универзитету⁶ (ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 3, фасц. Остала акта 1944, Молба Ђорђа Игњатовића за курс руског језика бр. 188 од 23.XII 1944). Међутим, од рата па све до сада, о ратном студирању Пироћанаца владао је скоро потпуни мук. Постоји интервју са Милованом Антићем из Крупца у коме он отворено прича о свом студирању у Софији (Митић, 1991, стр. 10, 11 и 13). Каменко Ђорђевић из истог села, пишући чланак о крупачким интелектуалцима, шкрто помиње и студирање у Софији (Ђорђевић, 1984, стр. 235) и то је све што смо пронашли. Неки од студената са горњег списка после рата су се опробали у писању, између осталог и о ратним приликама у пиротском крају. У тим написима они су често патетично патриотски нападали бугарски школски систем за време рата, али наравно нису написали да су управо тих ратних година уписали Софијски универзитет и тиме, практично, давали легитимитет том истом систему (Мадих и Јончић, 1989, стр. 12; Виденовић, 1998, стр. 185; Живковић, Д. М., 2011, стр. 150).

⁶ Ђорђе Игњатовић је, вероватно, један од оних који су, из раније поменутих разлога, промакли приликом прегледа уписних књига Софијског универзитета, мада не треба одбацити могућност да је само слушао предавања, а да се није и формално уписао на факултет.

ПОСЛЕРАТНА ТУМАЧЕЊА ПИРОТСКИХ РАТНИХ ШКОЛСКИХ ПРИЛИКА. РАЗЛОЗИ МАСОВНОГ ПОХАЂАЊА БУГАРСКЕ ГИМНАЗИЈЕ

За разлику од студирања у Софији, похађање бугарске гимназије било је неупоредиво теже заташкати јер има много сведока – током свих ратних година пиротским улицама је неколико стотина гимназијалаца свакодневно ишло и враћало се у школу, а пиротски браници често парадирали чаршијом. Једно од образложења је било да се уписивањем у школу избегавао одлазак у војску (Ђорђевић, 1984, стр. 235; Милкић, 1985, стр. 87; Рајковић, 1998, стр. 332). Наиме, пошто су бугарске власти сматрале становнике анектираних подручја својим држављанима, почели су да их регрутују за бугарску војску, с тим да је већина тих војника била распоређена у јединице у којима су уместо оружјем баратали алатом и градили инфраструктурне објекте у Бугарској. (Припадници тих радних јединица називани су трудовацима.) Сигурно је међу ђацима пиротске бугарске гимназије и поменутих студентима Софијског универзитета заиста било оних који су се уписали, пре свега, да би избегли одлазак у војску, али то не може да буде одлучујући разлог масовности уписа. У војску су позивани само они који су били на регрутацији, што отприлике одговара узрасту оних који су ишли у завршни, осми или евентуално седми разред гимназије, као и још старији. Они из четвртог, петог и шестог разреда (не рачунајући понављаче и престареле) били су још недорасли младићи који нису морали да страхују од позива у бугарску војску, а ипак су се масовно уписивали у гимназију. У школској 1943/44. години било је три одељења у четвртог, четири у петом и три у шестом разреду, а у седмом и осмом – само по два одељења. Поред тога, у бугарску гимназију су се уписивале и девојке, које уопште нису позиване у војску. У три предратне школске године – 1937/38, 1938/39 и 1939/40, број девојака у седмом и осмом разреду је у односу на укупан број ученика у тим разредима износио између петнаест и двадесет процената, док је у бугарској гимназији школске 1943/44. у седмом и осмом разреду било двадесет процената девојака, дакле основне релације се нису промениле. Овде смо се усредсредили на два најстарија разреда јер би се евентуални појачани упис момака само због из-

бегавања служења бугарске војске вероватно одразио на извештај пад процента девојака управо у тим разредима, али тога нема (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 61-74; ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 1, извештаји за школску 1937/38, 1938/39. и 1939/40. годину Државне мешовите реалне гимназије у Пироту). Пажљивији читалац је женске особе – Пироћанке могао да примети и у списку студената Софијског универзитета. Ни код њих разлог за упис није могло да буде одлагање одласка у војску.

После рата, тумачи пиротске историје су као најчешће образложење за масовно похађање пиротске бугарске гимназије наводили да су ђаци и родитељи на то пристајали због притисака бугарских власти. То је написано већ у првом послератном штампаном гимназијском извештају, а касније се у разним написима понавља у континуитету деценијама, при чему се озбиљне тврдње о притисцима и репресалијама слабо или никако не образлажу (ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 2, Извештај за школску 1945/46. годину Државне мешовите гимназије у Пироту, стр. 5-6; Војчић, 1985, стр. 138; Живковић, Х., 1985, стр. 36). Шездесет три године после рата, један Пироћанац у својим сећањима на ратне дане одлучио је, за разлику од претходно наведених писаца, да не потеже причу о притисцима, већ јасно истиче интерес за школовањем као мотив за упис у бугарску гимназију. То је већ цитирани професор српског језика Петар Алексић који пише: „Готово сва деца су наставила своје школовање. Мало је било оних који се нису уписали у бугарску школу и изгубили три школске године.“ Алексић затим додаје: „Осим што се настава изводила на бугарском језику, највећи број предмета је, мање-више, по садржају исти у свим школама и на свим језицима“ (Алексић, 2007, стр. 26).

Са српске (југословенске) стране има мало докумената о приликама у пиротском крају насталих баш током рата. Од осталих извора пажњу скрећу тзв. Стенографске белешке – Историјат среза нишавског и града Пирота. Овај специфични документ настао је 1953. године, као део акције бележења сећања најистакнутијих учесника партизанског покрета отпора широм Србије које је спровео Историјски архив Централног комитета Савеза комуниста Србије. У тим Стенографским белешкама не помињу се притисци бугарских власти да се деца уписују у пиротску бугарску гимназију, али се зато каже: „Када се није видела

перспектива завршетка рата родитељи су утицали на децу која почињу да се уписују у школе, да носе бугарске капе“ (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 14).

Нашавши се у проблему, као и остали писци његове провенијенције, како да образложи масовно похађање бугарске гимназије, Драгољуб Раденковић излаз покушава да нађе у тврдњи да су се пиротски ђаци, похађајући бугарску гимназију, на тај начин наводно борили против фашизма, па је том поглављу чак дат и наслов *Ученици против бугарске фашистичке окупације* (Николић, И. и сар., 1979, стр. 214). Ова тврдња већ на први поглед делује неуверљиво – ако се похађа школа која по законима неке власти није обавезна, онда се тиме не води никаква борба против те власти, већ обратно, даје јој се нека врста легитимитета. Уопште, осим ретких изузетака, тешко да се било који ђак у било коју школу на свету уписује да би се против нечега борио, већ да би у њој стекао извесна знања, или барем диплому, која ће му помоћи да обавља жељену улогу у друштву. За гимназије у целом свету, још када су осниване па све до сада, карактеристично је да су важиле за школе које припремају ђаке да постану професори, лекари, инжењери, судије, адвокати, официри, директори, банкарџи, уметници и слично, дакле припадници елитних професија. Они који су успели да заврше факултете тиме су се ситуирали у више друштвене слојеве, било по приходима, било по друштвеном угледу, а често и по једном и по другом. Међутим, у дугој историји постојања гимназијског школовања, све негде до шездесетих година двадесетог века, и они гимназијалци који нису завршили факултет ипак су успевали да се добро ситуирају, ако не баш у највише друштвене слојеве, онда барем у горњи део средњег друштвеног слоја. То се догађало због тога што је мањак факултетски образованих људи дуго постојао, па се и само са завршеном гимназијом могло релативно лако запослити, било у државној администрацији било у администрацији неког привредног предузећа. На тим радним местима је могло лакше да се сачува здравље него у непосредној производњи, а ни примања нису била лоша. Основни мотив – постати или остати део виших друштвених слојева или барем не бити радник или сељак, важио је гене-

рално за све гимназијалце на свету, па и за пиротске ђаке који су у ратно време похађали бугарску гимназију. И ђаци и њихови родитељи су вероватно претпостављали да ће српске (југословенске) власти после рата признати бугарска сведочанства, што се показало тачним. Хипотетички гледано, чак и да се десило да је Пирот остао у границама Бугарске, исти ти гимназијалци би са дипломом гимназије опет успели да остваре свој главни животни циљ – да се ситуирају у више друштвене слојеве.

Све идеологије, филозофије и религије се код појединца преламају кроз призму његових личних интереса, било материјалних, било статусних и бивају прихватане, коришћене или одбациване зависно од процене да ли у одређеном тренутку одговарају тим интересима. Изузетак од тога нису били ни пиротски гимназијалци за време рата. У наставку ћемо дати неколико примера за то, при чему ће се временски ићи и нешто шире од Другог светског рата, управо да би се указало да описана понашања нису никаква специфичност само ратних времена.

Новица Митић из Црноклишта био је један од оних ђака коме је Априлски рат 1941. прекинуо гимназијско школовање скоро на самом крају – био је у последњем, осмом разреду. Заједно са колегама из пиротске гимназије, он одлази у Ниш да доврши тај разред на српском језику, а онда и да матурира. У ИАП се чува његово сведочанство о завршеном осмом разреду нишке Друге мушке гимназије на чијој полеђини стоји званична белешка школске администрације да је Митић од 16. до 27. јуна 1941. полагао и матурски (виши течајни) испит, али је одбијен на годину дана, с тим да није дато образложење због чега (ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 3, фасц. Сведочанства на испиту зрелости 1941-1944, сведочанство Новице Митића о завршеном осмом разреду Државне II мушке реалне гимназије у Нишу, дел. бр. 252 – 14.VI 1941). Сасвим случајно, прегледавајући у пиротском Музеју легат Николе Антића због истраживања неке друге теме, дошао сам до разјашњења. Никола Антић, Новичин друг из одељења који је у истој групи полагао матуру, сведочи да је разлог за одбијање Митића његов писмени задатак из српског језика на задату тему према Његошевим стиховима: „Из грмена великога лаву изаћ трудно није, у великим народима генију се гнијездо вије“. Митић, један од нај-

бољих ђака у генерацији, тему је обрадио тако што је величао Немачку и Хитлера мислећи, можда, да ће у тадашњим околностима то бити добитна комбинација. (Антић пише да је стројеви корак немачких војника одјекивао калдрмисаним нишким улицама док су они у учионици полагали испит.) Међутим, када су матуранти дошли на усмени део испита, разредни старешина је пред свима изгрдио и отерао Митића и то је разлог што је он одбијен на годину дана⁷ (Музеј Понишавља Пирот – МПП, Легат Николе Антића, „Годишњица једне матуре“). Међутим, Митићу се није чекало још годину дана. Већ после два месеца, 31. августа 1941, он поново полаже матурски испит, али у пиротској бугарској гимназији. Сада су теме биле не из српске, него из бугарске књижевности, историје и географије, али се Митић сналази и полаже матуру. Раније у овом раду, када смо говорили о националном изјашњавању пиротских матураната, навели смо да се у тадашњој групи од једанаест матураната – домородаца чак њих шесторо изјаснило као Срби, између осталог и због претпостављене процене бугарских власти да не треба заоштравати односе са становништвом већ на почетку своје владавине. Новичино сведочанство спада у мањину од пет са тог матурског испита у коме ипак пише народност бугарска – изгледа да у области националног изјашњавања Новица није био расположен да експериментираше ((ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 6; ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 3, фасц. Сведочанства на испиту зрелости 1941-1944, матурско сведочанство Новице Митића пиротске бугарске гимназије бр. 5 од 31.08.1941). У Новичином образовању следећи корак је било уписивање на Пољопривредно-шумарски факултет у Софији (Софийски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, ф. 1, оп. 7, а.е. 109, бр. по ред 52671; МПП, Легат Николе Антића, „Годишњица једне матуре“). Међутим, пораз царистичке Бугарске утицао је да он промени место студирања и опет уписује Пољопривредно-шумарски факултет, али у Београду. Пре тога, јануара 1946, могао је по трећи пут на матурски испит. У пиротској гимназији, која је поново почела да ради по српским школским програмима,

⁷ Антић је оловком дописао да је овај текст насловљен као „Годишњица једне матуре“ послао пиротском листу *Слобода* јуна 2001, на шездесетогодишњицу, али чланак није објављен.

полагао је допунски матурски испит (званичан назив – виши допунски течајни испит) из српског језика, историје и географије (ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 2, Извештај за школску 1945/46. годину Државне мешовите гимназије у Пироту, стр. 66 и к. 3, фасц. Сведочанства на испиту зрелости 1941-1944, молба Новице Митића за полагање допунског испита бр. 1441 од 22.XII 1945). После тога, Митићева каријера креће узлазним током, завршава факултет и докторира, у периоду 1964-67 је декан Пољопривредног факултета, а од 1971. до 1975 – проректор Београдског универзитета (Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, Википедија https://sr.wikipedia.org/wiki/Пољопривредни_факултет_Универзитета_у_Београду Приступљено 10.03.2018). У тадашњем једнопартијском политичком систему високе функције декана и проректора, осим у ретким случајевима, тешко је могао да обавља неко ко није био члан једине политичке партије – Савеза комуниста Југославије, па је скоро сигурно да је и Митић био њен члан. Истражујући, за потребе једне друге теме, комунистичке активности у пиротском крају пре и за време Другог светског рата, нигде нисам наишао на било какав траг да је у том времену када је било ризично имати имиџ комунисте, Новица Митић на било који начин учествовао у активностима левичарских организација.

Интересно прилагођавање било је блиско и онима који су после завршавања нижих разреда гимназије одлазили на школовање за свештенике. Као мотив за упис на богословију вероватно је, барем код већине, фигурирало и занимање за религију као такву, али тешко да су духовни мотиви били и једини. У свом чланку у коме описује уздизање првих интелектуалаца у мору пиротског сељаштва током прве половине двадесетог века, Каменко Ђорђевић наводи да је код амбициозне сеоске деце посао свештеника био врло популаран јер је у исти мах обезбеђивао и најбоље материјалне услове и велики углед (Ђорђевић, 1984, стр. 230). Вероватно је све то било мотив и за младог Тодора Васића да из родних Рсоваца оде у богословију у далеке Сремске Карловце и прође вероватно не тако лак пут прилагођавања доста различитој војвођанској средини. Убрзо пошто је завршио богословију, почиње Други светски рат и бугарска власт у пиротском крају. Васић тада уписује Тео-

лошки факултет у Софији (Софийски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, ф. 1, оп. 7, а.е. 110, бр. по ред 54136; ИАП, ф. Педагошка академија, Уписница Државне мешовите учитељске школе у Пироту за шестомесечни учитељски течај Тб школске 1945/46). Пред крај рата, Васић се већ налази у јединицама партизанске војске и постаје члан атеистичке Комунистичке партије Југославије која религију сматра опијумом за народ. Видевши да су некадашњи материјални положај и нарочито углед свештеника можда отишли у неповрат (што се за његову генерацију показало прилично тачним), Васић и неке његове колеге, млади школовани свештеници (Петар Виденовић из Трњане, Гојко Ранчић из Дојкинаца) већ школске 1945/46. уписују се на течај за преквалификацију за учитеље (ИАП, ф. Педагошка академија, Уписнице Државне мешовите учитељске школе у Пироту за шестомесечне учитељске течајеве Т1 и Тб школске 1945/46). Током година, Васић стиже до ранга универзитетског професора. Школовани свештеник Српске православне цркве и студент Теолошког факултета Бугарске православне цркве каријеру завршава као професор марксизма на Електронском факултету у Нишу. (Аутор овог рада имао је увид у индексе студената поменутог факултета где су потписи професора Тодора Васића.)

Божидар Андоновић Донски из Крупца, ђак пиротске Учитељске школе, примљен је у СКОЈ (Савез комунистичке омладине Југославије) последње школске године пред рат. Када је после капитулације Југославије априла 1941. у Пирот дошла бугарска власт, са већом групом колега из школе отишао је да доврши разред на српском језику у Учитељској школи у Алексинцу (Споменица Учитељске школе у Пироту, 1961, стр. 66; ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 1, Извештај за школску 1940/41 годину Државне учитељске школе у Алексинцу, стр. 24). Међутим, српски патриотизам брзо се истопио. Већ у јесен те године Андоновић уписује осми разред пиротске бугарске гимназије ((ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 53). Дотадашњи комунистички омладинац постаје члан профашистичке организације *Браник* – његово име се појављује у чланку у *Бугарском западу* који хвали активност те организације у Пироту. Из истог листа сазнајемо и за друге Андоновићеве ваннаставне активности – глуми у позоришној представи *Хџшове*

на бугарском језику, а када су матуранти били на екскурзији у Софији, своје утиске о њој пред микрофоном Радио Софије изнео је управо Андоновић (*Български запад*, чланци: „Отличили се бранници вѣ борбата сѣ водната стихия вѣ Пиротѣ“, број 8, 16.5.1942, стр. 3; „*Хѣшове* на пиротска сцена“, број 1, 21.3.1942, стр. 3; „Зрелостниците отѣ Пиротската гимназия гостуваха вѣ столицата“, број 16, 19.7.1942, стр. 4). У јесен 1942. Андоновић одлази на школовање у бугарску војну академију, а у лето 1944. војни суд Пиротског партизанског одреда осуђује га на смрт и он је ликвидиран (Живковић, Х., 1985, стр. 138). Шта је била његова кривица за најтежу казну? У хроници села Крупац стоји да су пред крај рата на смрт осуђени још неки мештани за које је конкретно наведено на који начин је њихова сарадња са бугарском влашћу изазивала патње неких становника села. Што се тиче Андоновића, писци хронике и према њему показују јасан негативан став, али нису ништа конкретно навели шта је он то урадио, а што је могло да изазове нечију патњу или смрт (Ћирић и Живковић, 1974, стр. 204, 207-208, 211-213, 217, 221, 228). У штабу Пиротског партизанског одреда нису доминирали они борци који су били баш из пиротског краја, већ Црнотравци и Лужничани који су слабо познавали људе на пиротском терену и скоро је сигурно да нису ни знали ко је Божидар Андоновић. Када се мало боље погледа ко је све био међу онима који су отишли у партизане пред сам крај бугарске власти у Пироту, у пролеће и лето 1944, па се изврши претрага по главним одељењским књигама пиротске бугарске гимназије, лако се уочава да су неки од њих били ученици те школе ((ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 53-74; Антић, 1974, стр. 116-118, 120-121). Да је суђење Андоновићу било изведено тако да му се пружи каква-таква прилика да се некако брани, он би за неке тадашње новопечене партизане могао да постане врло непријатан сведок, на пример да открије да су, можда, и они били чланови *Браника*, као што је био и он. Пошто је Андоновић за време свог војног школовања сигурно боравио неко време у Софији, може да се претпостави да се тамо видео са неким од својих вршњака, студената Пироћанаца, који су се касније прикључили партизанима пред сам крај бугарске власти у пиротском крају. И за њих би Андоновић могао да буде прилично непријатан сведок јер

би његова прича могла, ако не баш да онемогући, онда барем да успори успешне каријере које су ти људи остварили после рата. Нису ли, можда, штабу одреда брзопотезну ликвидацију Андоновића предложили управо такви који су се прибојавали да Андоновић добије прилику да опширније говори? Сада када скоро сви ти људи више нису у животу или су, евентуално, у старости од преко деведесет година, тешко је проверити овакве претпоставке. Ако је било тако, они који су иницирали Андоновићеву ликвидацију сигурно не заостају много у превртљивости од њега, само су били сналажљивији.

У претходном излагању акценат је био на материјалним и статусним интересима као мотивима за упис у бугарску гимназију. Сада ћемо размотрити и посебне културне факторе за шта ће нам корисно послужити поређење ситуације у Пироту и Врању. У војно-политичком смислу, врањски крај је био у истом положају као и пиротски – припојен је царистичкој Бугарској, а у граду и селима био је успостављен комплетан управни апарат бугарске државе у свим областима живота, па и у просвети. Из званичне монографије врањске гимназије сазнајемо да је бугарска власт јако желела да покрене своју гимназију и у Врању, али она за све време рата није радила ни један једини дан јер се у њу није уписао ни један једини ученик из Врања или околних места. Према поменутој монографији, бугарска власт је покушала да убеди поједине виђеније људе да упишу своју децу у бугарску гимназију, али ни родитељи ни њихова деца то нису прихватили (Требјешанин и сар., 1981, стр. 559-560, 563-564). Објашњење за тако различит развој догађаја у Пироту и Врању можемо да потражимо у другачијим везама које су пиротски и врањски крај имали у прошлости са бугарском културом, током вишевековног живота унутар једне исте државе – османске Турске. На први поглед, и пиротски и врањски крај су географски отприлике подједнако удаљени од централних бугарских крајева. Међутим, те исте географске прилике у прошлости су условиле прилично другачији интензитет веза између пиротског односно врањског краја са једне и централних бугарских крајева са друге стране. Високе и доста непроходне планине између Врања и тих крајева нису омогућавале лаку комуникацију. У временима када је сао-

браћајна инфраструктура била врло скромна или уопште није ни постојала, природне препреке су имале много већи значај него данас. С друге стране, предели западно и јужно од Врања, Косово и Македонија, били су много приступачнији, па су трговинске, културне и све остале везе Врања са њима имале јачи интензитет. Ситуација се није много променила ни када је тај град 1878. ушао у састав Кнежевине Србије. Нова српско-турска граница била је свега неколико километара далеко од Врања и без обзира на другачије државно-политичке околности, комуникација са Косовом и Македонијом, а тиме и са читавом Турском, ипак се настављала. Десетак година касније, изградња железничке пруге која је прошла кроз Врање и наставила ка Солуну само је учврстила такву оријентацију. Та пруга није битније олакшала везе са новоформираном бугарском државом јер није изграђен попречан крак ка Бугарској. (И дан-данас не постоји ниједна директна железничка пруга између Македоније и Бугарске.)

Другачија је ситуација са Пиротом. Према централним српским крајевима налазе се не баш проходне планине, док је много лакша географска проходност према софијском пољу и даље ка централним бугарским крајевима. У прошлости, за време заједничког живота у османској царевини, то је условило јаке трговинске, културне и свакојаке друге везе између Пирота и тих крајева. Припајањем Пирота Србији 1878. и успостављањем границе са новоформираном бугарском државом на петнаестак километара од Пирота, те везе су у значајној мери отежане, али не и онемогућене. Пролазак пруге кроз Пирот осамдесетих година и њен наставак ка Софији и Цариграду олакшао је одржавање тих веза. У свеукупном сагледавању пиротских прилика у том периоду незаобилазна чињеница је иселјавање у Бугарску једног броја истакнутих пиротских староседелачких породица и појединаца који су се осећали Бугарима и нису били задовољни одлуком Берлинског конгреса да Пирот припадне Србији. Поменуте породице су и у Бугарској наставиле да се баве углавном истим послом – трговином и занатством, па је настављена интензивна трговина и са рођацима, кумовима и пријатељима који су остали у Пироту. У пиротском Архиву чувају се десетине писама и фактура између истакнутих пиротских трговаца и њихових одсељених рођака у

Бугарској (ИАП, ф. Трговачка радња Јосифа Ристића, к. 2 и 3; Николић, Г., 2017, стр. 130-131).⁸

У Бугарску се нису одселили само неки трговци и занатлије него и значајан део дотадашње пиротске интелигенције која је поникла баш из поменутих друштвених слојева. Немали број тих одсељених пиротских староседелаца направио је запажене каријере у бугарској државној управи, војсци, науци и култури. Као пример овде ћемо навести само двојицу – Крстју Крстева (*Крџство Крџтев*) – првог бугарског књижевног критичара и књижевног историчара и Спаса Вацова (*Спас Вацов*) – оснивача бугарске метеорологије и сеизмологије. Обојица су били чланови Бугарског књижевног друштва, касније преименованог у Бугарску академију наука (за основну информацију видети: https://sr.wikipedia.org/sr-el/Крстјо_Кртев и https://sr.wikipedia.org/sr-el/Спас_Вацов Приступљено 10. 03. 2018). С друге стране, стварање нове пиротске интелигенције у оквирима српске државе после 1878. није ишло брзо. Примера ради да наведемо чињеницу да у првих четрдесетак година постојања Пиротске гимназије међу њеним професорима скоро да није било Пироћанаца. Довођени су професори из унутрашњости Србије и Београда, било их је у значајном броју и из Аустро-Угарске, али из Пирота – готово нико. У монографији Пиротске гимназије Илија Николић даје доста опширно, на преко четрдесет страна, биографије професора ове школе од њеног оснивања па до Првог светског рата. Међу њима је само један Пироћанац, Петар Нешић, који ступа на дужност 1905. године, двадесет шест година после почетка рада гимназије. Тек између два светска рата број Пироћанаца домородаца међу професорима Пиротске гимназије почиње помало да се повећава (Николић, И. и сар., 1979, стр. 24-67).

Везе са Бугарском нису се одвијале само преко оних који су имали рођаке и пријатеље међу одсељеним Пироћанцима. И други

⁸ Овде се постојање пиротске колоније у Софији и другим бугарским местима помиње пре свега начелно, у контексту осветљавања дугогодишњих културних веза, али може да се разматра и са практичног, животног становишта. У том смислу би, на пример, могло да се постави питање становања пиротских студената у Софији. Где су они боравили? Иако су и тада сигурно постојали студентски домови – интернати, немогуће је да је у њима било места за све. Да ли су, можда, неки студенти били смештени баш код својих софијских рођака? Због протока времена, тешко ће се доћи до поузданог одговора на ово питање – и дотични студенти и њихови станодавци су помрли, писаних трагова вероватно нема, а родбинске везе су се удаљиле и скоро заборавиле.

становници пиротског краја често су ишли у Бугарску, било због трговине, било због печалбе. Тим људима је било сасвим јасно да са становништвом суседне државе имају многе културне сличности, почев од говора, преко унутрашњег устројства патријархалне породице, па до најситнијих детаља у народним умотворинама. Вероватно зато и није неочекивано што становништво пиротског краја није пружало озбиљнији отпор бугарској власти у Другом светском рату све до пролећа 1944. Трговци су обављали своју делатност комуницирајући са званичним органима бугарске власти. Занатлије су се такође уклопили у привредни систем бугарске државе. Формирана су професионална удружења као део корпоративистичког државног уређења које је царистичка власт настојала да успостави у тадашњој Бугарској. У неким селима појединци из домородачког становништва прихватили су понуђене ниже послове у државном апарату – послове кметског намесника, шумара, писара, пољског чувара и слично. Они кметови, шумари, учитељи и учитељице који су дошли из Бугарске читаве прве две године рата осећали су се сасвим безбедно и у најзабаченијем селу, без струје, телефона и без сталних бугарских полицајаца у већини тих села. Они су врло често и становали код сељака, живећи са њима, малтене, као чланови њихових породица. У Пироту, па и у појединим селима, одржаване су позоришне представе на бугарском језику, играње фудбалске утакмице пиротских клубова у којима су у истом тиму заједно били и пиротски фудбалери домороци и бугарски војници из пиротске касарне. Масовно похађање пиротске бугарске гимназије било је, дакле, само део укупног понашања пиротског становништва током трајања бугарске власти. Покрет отпора, било партизански, било четнички, био је међу најслабијима у поређењу са осталим крајевима Југославије. (О наводима у овом пасусу видети више у: Николић, Г., 2017, стр. 120-121, 124-127, 129, 132-133, 166-167.)

И међу гимназијалцима, уз ретке изузетке какав је био Светозар Пантелић Вук и још неколицина, било је мало оних који су се активно прикључили покрету отпора пре пролећа 1944. Овде ћемо навести један занимљив детаљ. Последње полагање матурског испита у пиротској бугарској гимназији било је од 4. до 8. априла 1944. Један од тадашњих матураната, Гаврило Видановић Сазда (потоњи доктор наука), дао је 1960. године изјаву у којој каже да је отишао у партизане баш тог 8. априла. Међу онима које помиње

да су отишли у истој групи с њим налази се још неколико матураната са тог априлског полагања. Стиче се утисак као да су чекали да обаве полагање и тиме стекну право на сведочанства, па су тек након тога отишли у шуму. После рата, матурске дипломе бугарске гимназије су без тешкоћа верификоване тиме што је полаган допунски испит из српског језика, географије и историје. У архивском фонду Пиротске гимназије нисам нашао ниједног кандидата који је на том испиту пао (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 15 и 24; ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Гаврила Видановића Сазде дата 29. јула 1960. у Пироту, стр. 2; ф. Гимназија Пирот, к. 2, Извештај за школску 1945/46. годину Државне мешовите гимназије у Пироту, стр. 7, 66).

После рата у Југославији је успостављен систем који је декларативно био социјалистички (комунистички), а то би требало да значи – интернационалистички и антинационалистички, али је испод интернационалистичког плашта национализам и даље жилаво опстајао и релативно брзо почео да делује у симбиози са декларативним комунизмом. У Србији је овај спој комунизма и национализма персонално оличавао Александар Ранковић, главни кадровик једине и владајуће партије, а уједно и шеф раније већ помињане политичке полиције ОЗН-е, касније трансформисане у УДБ-у (Управа државне безбедности). Послератни политички врх у Србији сигурно је добро знао какве су биле прилике у Пироту за време рата. (Народ није тек тако сковао познату изреку *Озна све дозна.*) Тако се десило да су послератних година у Пироту на најважнија руководећа места у Партији, полицији, УДБ-и и тужилаштву довођени кадрови из других крајева, чиме се исказивало јасно неповерење према Пироћанцима (Николић, Г., 2017, стр. 164-165). Из истог разлога, кадрови из Пирота су теже напредовали ка Републици и Федерацији⁹ све до политичког пада Александра Ранковића шездесетих година.

⁹ Изузетак је, донекле, била ЈНА. Тако је, на пример, пиротски бугарски гимназиста Милорад Маринковић Гала већ 1954. постављен на војно-дипломатску дужност у Москви, а 1960. у Вашингтону (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 68; Митић, 1991, стр. 107-108). У војсци се ОЗН-а није трансформисала у УДБ-у него у КОС (Контраобавештајна служба). Иако је ова служба била идеолошка посестрима УДБ-е, с обзиром на наглашено југословенство у ЈНА вероватно је неповерење према кадровима из Пирота ипак било мање него онакво какво је имала УДБ-а у Републици Србији.

Послератне прилике су, дакле, биле такве да су пиротски писци вероватно процењивали да би за њихове каријере или каријере њихових ближњих могло да буде врло корисно да се заташка значајна интегрисаност у бугарску државу током рата, па и све оно о пиротској бугарској гимназији. Онда када се писање о тој теми није могло потпуно избећи, чинило се то на скраћен и карикатуралан начин, што смо раније већ показали. Иначе, за квалитетније писање није било озбиљнијих препрека. Не само што је било довољно сведока, већ је и архивски фонд пиротске бугарске гимназије био сасвим близу, у софијском Централном државном архиву. Железничка карта од Пирота до Софије сада стаје 600 динара, а аутобуска – 850, што у противредности износи неколико долара и такав финансијски однос отприлике је постојао деценијама раније. Скоро сви досадашњи писци о пиротској гимназији и уопште о пиротској ратној прошлости добро су ситуирани људи из државног сектора који би чак и из свог џепа са лакоћом поднели трошак путовања до Софије, па и евентуално ноћење у хотелу, ако би се за тим указала потреба. Разлог некоришћења расположиве архиве, међутим, није у финансијама, већ у жељи да се те архиве, по могућству, никада и не отворе. Када се погледа састав људи који стоје иза монографије поводом стогодишњице Пиротске гимназије одмах постаје јасно зашто је ратни период ове школе у књизи обрађен кратко и искривљено. Од тројице коаутора, двојица – Илија Николић и Драгољуб Раденковић били су бугарски гимназисти, а Николић и софијски бруцош. Бугарски гимназиста био је и рецензент монографије Петар Козић. У одбору за прославу стогодишњице Пиротске гимназије поводом које је и објављена монографија налазе се Предраг Васић, тадашњи директор Пиротске гимназије – за време рата бугарски матурант, па после бруцош софијског Правног факултета, затим такође бугарски гимназисти Божидар Боне Манић – секретар Секретаријата (читај: министар) за културу Социјалистичке Републике Србије, Радмилко Маринковић Гала – генерални директор *Тигра*, итд (Николић, И. и сар., 1979, импресум на почетку).

Не само да се није користила архивска грађа у Софији, већ има индиција де је можда било настојања да се уништи и оно мало архивског материјала који је о бугарској гимназији постојао у самом Пироту. На пример, у збирци пиротског Архива под називом *Пирот и околина у НОБ* постоји омот на коме пише да у њему тре-

ба да се налази Смесен вестник *Христо Ботев* (Мешовити лист *Христо Ботев*). Издавач је одељење VIIа пиротске бугарске гимназије, датум 1. октобар 1943, а на омоту пише и да је то број 1 у трећој години излажења (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 2, фасц. XI, празан омот Мешовитог листа *Христо Ботев*). Овај лист је вероватно штампан као нека врста билтена али то не можемо поуздано да знамо јер је омот празан. Ко је могао да узме примерак овог листа (билтена) и да га никада не врати у његов омот? Увидом у главну одељењску књигу сазнајемо да су ученици одељења VIIа били и неки добро позиционирани појединци из послератног периода (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 73). Врло је вероватно да су и ученици других одељења могли да достављају прилоге за објављивање. За разумевање овог случаја важно је и то шта би могло да буде преовлађујући садржај листа. Имајући у виду да је он објављиван у државној школи која није могла да буде изван колотечине званичне државне политике, поготово у недемократском друштву какво је тада било бугарско, реално је претпоставити да је у њему доминирало величање бугарских националних (националистичких) вредности, као и монарха, цара Бориса III. Било у време када овај документ још увек није доспео у пиротски Архив, било када се то већ догодило, неко ко је као пиротски бугарски гимназијалац својевремено објавио прилог у листу, можда је проценио да би за одржање неких његових стечених позиција у послератном пиротском друштву било пожељно да дотични документ нестане.

У ситуацији када је деценијама прилично успешно функционисао прећутни договор да се не истражује архива пиротске бугарске гимназије, неки писци су се толико осмелили да су износили потпуно произвољне наводе. Тако је, на пример, Магдалена Живковић у својој књизи о породици Живковић, из које потиче њен супруг Христифор Живковић Цикан, хладно написала да је он за време рата прекинуо школовање, желећи, вероватно, да тиме истакне његов патриотизам. Међутим, у главној одељењској књизи IVв школске 1943/44. године пиротске бугарске гимназије, Цикан се налази на редном броју 44. Датум рођења и имена родитеља недвосмислени указују да се ради баш о њему. Постоји чак и један југословенски документ у коме стоји прибелешка да је Цикан 1943/44. био ђак пиротске гимназије. То је уписница пиротске Учитељске школе

коју је он уписао после рата¹⁰ (ЦДА, ф. 1564К, оп. 1, а.е. 63; ИАП, ф. Педагошка академија, Уписнице Државне мешовите учитељске школе у Пироту за одељење II-1 школске 1946/47; Живковић, И. М., 2006, стр. 41-42).

ЗАКЉУЧАК

Ћаци из Пирота и околних села су у значајном броју похађали пиротску бугарску гимназију за време бугарске власти у Другом светском рату. И број оних који су током рата уписали Софијски универзитет био је приличан. После рата се настојало да се ове чињенице заташкају или објасне притисцима бугарских власти за уписивање у гимназију или жељом ђака и студената да уписом школе или факултета избегну служење бугарске војске. У начелу, било у миру, било у рату, ђаци из редова друштвене елите уписивањем елитне школе каква је свуда била гимназија стављали су јасно до знања да и као одрасли људи желе да задрже елитни друштвени статус какав су као деца добили од својих родитеља, док је ђацима из нижих друштвених слојева завршавање гимназије било привлачан канал вертикалне друштвене покретљивости. Међутим, поређење са ситуацијом у Врању, које је такође било анектирано од стране царистичке Бугарске, али у којем се нико није уписао у бугарску гимназију, показује да је био могућ и сасвим другачији одговор становништва. Поред једног општег разлога – да се похађањем елитне школе обезбеди место међу елитним професијама, важни су и специфични културни разлози. У конкретном случају то су могле да буду вишевековне везе пиротског краја са централ-

¹⁰ У наведеној уписници Учитељске школе прибележено је да је последње ратне школске године Цикан био у петом, уместо у четвртном разреду, како стоји у главној одељењској књизи IVв пиротске бугарске гимназије. На сличну ситуацију раније смо указали и код Драгољуба Раденковића. С тим у вези, навешћемо изјаву Данила Манића, рођеног 1930. у Трњани, који је током рата ишао у прогимназију. У разговору обављеном 4. августа 2015. године Манић је рекао да је одмах после рата била честа појава да ђаци пријављују виши разред од оног у који стварно треба да наставе школовање, јер руководства поново успостављених српских школа у Пироту нису имала могућности или нису богзна колико ни хтела да проверавају податке код бугарских просветних власти. Можда је и Цикан пријавио да је већ похађао пети, уместо четвртог разреда, па је сходно томе одмах уписан у други разред Учитељске школе, уместо у први.

ним бугарским крајевима које су стваране током дугог заједничког живљења у оквирима једне државе – османске Турске. После Другог светског рата, због слабог покрета отпора у пиротском крају, нова власт у Србији није имала превише поверења у пиротске кадрове, од којих су многи били бугарски гимназисти или студенти. На то су пиротски писци одговорили заташкавањем чињеница или њиховим интерпретирањем на карикатуралан начин. Овим радом хтелo се да се, на основу архивских и других извора, пиротско ратно гимназијско школовање осветли на реалнији начин. У некој новој монографији Пиротске гимназије која би се писала у будућности, такав реалан приступ заснован на архивској грађи не би смео да изостане.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, П. (2007). *Ратни и поратни дани : (1941-1950)*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Антић, Н. (1974). Пиротски партизански одред НОВЈ. *Пиротски зборник*, 6, 111-124.
- Атанасова, К., Косев, Д., Димитрова, Н. (1975). *Алманах на завършилите висше образование в Софийския университет Климент Охридски 1888-1974 : [Ч.] 1 – 2*, София, Софийски университет Климент Охридски.
- Ћирић, Ј., Живковић, В. (1974). *Крупац : географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Ћирић, Ј. (ур.) (2000). *Сто педесет година Основне школе у Крупацу : 1850 – 2000*, Крупац, Савет Месне заједнице, Одбор за прославу.
- Ђорђевић, К. (1984). Крупацка интелигенција између два рата. *Пиротски зборник*, 11-12, 229-238.
- Јовановић, Д. (2008). *Медаљони. Књ. 1*, Београд, Службени гласник.
- Крстић, Д. (2000). Оснивање и почетак рада Белопаланачке гимназије : (пиротски професори и ђаци у белопаланачкој гимназији у школској 1941/42. години). *Пиротски зборник*, 25-26, 185-199.
- Кулић, Д. (1970). *Бугарска окупација : 1941-1944. Књ.1*, Ниш, Просвета.

- Мадих, М., Јончић, Д. (1989). *Двадесет пета српска бригада*, Београд, Војноиздавачки и новински центар.
- Милкић, С. (1985). Рад СКОЈ-а у Пироту. *Пиротски зборник*, 13, 87-97.
- Митић, Б. (1991). *Наши у белом свету. Књ. 1*, Пирот, Народна библиотека.
- Николић, Г. (2017). О досадашњим истраживањима покрета отпора у пиротском крају током Другог светског рата. *Пиротски зборник*, 42, 115-170. doi: 10.5937/pirotzbor1742115N
- Николић, И., Раденковић, Д., Живковић, Н. (1979). *Пиротска гимназија : 1879-1979 : поводом прославе стогодишњице*, Пирот, Гимназија „Предраг Костић“.
- Николић, И. (прир.) (1982). *Пирот и срез нишавски: 1801-1918: грађа. Књ. 3, 1894-1918*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Панајотовић, Т. (2016). *Пирот кроз векове. Књ. 1, период до 1944. Књ. 2, период 1944-2000* (2. изд.), Пирот, Рi-press; Музеј Понишавља; Т. Панајотовић.
- Рајковић, Љ. (1998). Дуг завичају (Разговор са др Илијом Николићем). *Пиротски зборник*, 23-24, 329-338.
- *Споменица Учитељске школе у Пироту : 1920-1960.* (1961). Пирот, Наставнички колектив Учитељске школе.
- Требјешанин, Р., Симоновић, Р., Трајковић, Ј., Лазовић, В., Стојиљковић, В. (1981). *Врањска Гимназија : 1881-1981*, Врање, Одбор за прославу стогодишњице постојања и рада Гимназије.
- Виденовић, П. (1998). *Трњана и Трњанска општина*, Београд, Одбор САНУ за проучавање села; Културно просветна заједница Републике Србије.
- Војчић, Д. (1985). Просветно-културна делатност у Пироту и околини. *Пиротски зборник*, 13, 125-148.
- Војчић, Д. (2006). *Основно школство у пиротском крају : 1941-2001*, Пирот, Виша школа за образовање васпитача.
- Живковић, Х. (1985). *Пирот и околина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941-1945 : (хронологија догађаја)*, Пирот, Општински одбор СУБНОР.
- Живковић, И. М. (2006). *Живковићи*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Живковић, Д. М. (2011). *Градашница : село код Пирота*, Пирот, Рi-press; Београд, Сова.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Централен државен архив – София (ЦДА) – фондови: 1564К, 453К, 366К, 177К, 142
- Софийски университет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Университетски архив“, фондови 1 и 16
- Историјски архив Пирот (ИАП) – фондови: Гимназија Пирот, Пирот и околина у НОБ, Педагошка академија, Трговачка радња Јосифа Ристића
- Музеј Понишавља Пирот, Легат Николе Антића

Примљено/ Received on 12.04.2018.

Ревидирано/ Revised on 19.07.2018.

Прихваћено/ Accepted on 28.07.2018.